

Regionaal-economisch beleid

Regionaal-economisch beleid is de laatste jaren een vast bestanddeel geworden van de „policy-mix” van nationale overheden. Er is een groot aantal instrumenten ontworpen en er is duchtig getheoretiseerd, maar het heeft er alle schijn van dat de effectiviteit van het regionaal-economisch beleid door dit alles niet veel is toegenomen. Bovendien lijkt een samenhangende visie op de doelstellingen van het regionaal beleid nog steeds te ontbreken. Dat is niet verwonderlijk, want het is gemakkelijker om over het regionale vraagstuk tien moeilijke vragen te stellen dan één eenvoudig antwoord te geven. Dat was althans de indruk die bij mij naar voren kwam bij het lezen van de studiemap van de Wiardi Beckman Stichting over regionale economische politiek.

Allereerst is er de vraag of er wel een regionaal probleem is in Nederland. Daarmee bedoel ik niet dat de verschillen tussen de regio's in Nederland klein zijn ten opzichte van die in het buitenland (Italië, Engeland), maar de vraag welke criteria men aanlegt om van „zwakke” dan wel van „bevoorrechte” regio's te spreken. Gemeten naar het werkloosheidsniveau in procenten van de afhankelijke beroepsbevolking zijn er natuurlijk duidelijke verschillen tussen de regio's (in 1977: 9,8% in Limburg, 3,0% in Utrecht), maar moeten we niet ook letten op andere welvaartscomponenten, zoals milieu, woonomstandigheden, sociaal-culturele voorzieningen e.d.? Als die mede in de beschouwing worden betrokken, zou de indeling in „zwakke” en „sterke” regio's wel eens heel anders kunnen uitvallen dan die welke nu gebruikelijk is, maar wie kan het relatieve belang van de verschillende factoren afwegen?

Een indicatie van de positie waarin een gebied vergeleken met andere gebieden verkeert, zou kunnen worden verkregen uit de samenstelling van in- en uitgaande migratiestromen. Zoon formuleert het in de bovengenoemde studiemap aldus: „Is de migratie voor verschillende leeftijds-, beroeps- en opleidingscategorieën ongeveer in evenwicht, dan kan worden gezegd dat het totale pakket aan inkomen, werkgelegenheid, ruimte, leefbaarheid enz. enz. in het betreffende gebied door inwoners en migranten gelijkwaardig wordt geacht aan het anders samengestelde pakket dat andere regio's te bieden hebben”. Maar ook waarneming van (overigens betrekkelijk geringe) migratiestromen maakt nog niet duidelijk welke factoren voor het vertrek uit de regio verantwoordelijk zijn. Hoogstens wordt duidelijk dat het waarschijnlijk niet de louter economische zijn, want de „sterke” provincies Noord- en Zuid-Holland vertonen een vertrekoverschot tegen b.v. Drenthe en Friesland een vestigingsoverschot.

Al met al zijn er weinig aanknopingspunten voor een integraal regionaal beleid en Wöltgens komt in de studiemap dan

ook tot de conclusie dat het voorlopig nog wel onvermijdelijk zal zijn een opsplitsing te blijven maken in regionaal-economisch beleid, regionaal cultureel beleid, regionaal milieu-beleid enz.

Regionaal-economisch beleid dus, maar moet dat worden beperkt tot de traditionele „probleemgebieden” als de noordelijke provincies en Limburg? Moet het niet evenzeer of zelfs meer worden gericht op de werkloosheid in het westen van het land? Daar heerst de hoogste absolute werkloosheid en, in bepaalde wijken van Den Haag, Amsterdam en Rotterdam, ook de hoogste procentuele.

Afgezien van deze vragen, komen met betrekking tot het regionaal-economisch beleid ook verschillen van inzicht over de doelstellingen naar voren. De aloude tegenstelling tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid duikt op. Het eerste: van boven af de regio stimuleren gebruik te maken van haar comparatieve voordelen opdat de bijdrage aan het nationaal produkt optimaal is; het tweede: ongelijkheden tussen de regio's wegnemen, waarbij vooral de ongelijke werkgelegenheids- en inkomenssituatie op de voorgrond zal staan.

Hoewel in de *Nota inzake het regionale sociaal-economische beleid 1977 t/m 1980* heel wat woorden worden gewijd aan de synthese tussen beide uitgangspunten, staat in het feitelijke beleid de eerste benadering voorop: de structuur moet worden verbeterd; daarmee zullen automatisch werklozen en armen gebaat zijn. Dat blijkt uit het beschikbare instrumentarium dat van meet af aan is ontworpen om bedrijfsactiviteiten te stimuleren (investeringspremieregelingen, regelingen voor vervroegde afschrijving, steunmaatregelen voor individuele bedrijven, subsidiëring van infrastructuure werken enz.). Dat blijkt ook uit de geringe mate van decentralisatie, waardoor de afstand tussen degenen die centraal het beleid ontwerpen en degenen in de regio op wie het betrekking heeft, te groot blijft.

Naar mijn mening vormt de laatste factor een belangrijke verklaring voor de geringe effectiviteit van het regionaal-economische beleid tot nu toe. Van de motivatie in de regio (gemeente) om de eigen problemen op te lossen, gekoppeld aan de kennis van specifiek plaatselijke omstandigheden, wordt te weinig gebruik gemaakt. Veel verdere decentralisatie lijkt mij gunstig, al zie ik wel efficiency- en coördinatieproblemen. Alleen al zou, zoals Lambooy opmerkt, op die wijze een veel grotere spreiding van ambtenaren resulteren dan door een PTT-verplaatsing.

Hierboven heb ik het al gezegd: het is gemakkelijk veel vraagtekens te plaatsen, maar misschien kan decentralisatie toch ook een eenvoudig antwoord betekenen.

L. van der Geest

Inhoud

<i>Drs. L. van der Geest:</i> Regionaal-economisch beleid	537
Column Staal tussen hamer en aambeeld, <i>door Prof. Dr. F. Rogiers</i>	539
<i>Prof. Dr. H. de Haan:</i> Het Jaarverslag van De Nederlandsche Bank NV van 1977	540
Vacatures	542
<i>A.J. van Buuren:</i> WAO-ers gaan; gehuwde vrouwen komen	543
<i>Drs. H.E. Sweers:</i> Kleine luchtvaart in Nederland: zakelijk hobbyisme of zakelijk verantwoord?	547
Geld- en kapitaalmarkt De dollar, wisselkoerspolitiek van een sleutelvaluta, <i>door Drs. J.C. van Kessel</i>	553
Fisconomie Meetlatten voor de tertiaire verdeling, <i>door Drs. J.G.A. van Mierlo</i>	556
Energiekroniek Met open ogen de volgende energiecrisis tegemoet? <i>door Drs. H.H.J. Labohm</i>	560
Boekennieuws G. E. van Vliet (red.): Vakbond en bedrijf: nieuwe vormen van interactie en confrontatie, <i>door Drs. H. J. van de Braak</i>	562
Mededelingen	562

Wordt het een lange hete zomer? Houdt het hoofd koel met ESB.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan*: ESB,
Antwoordnummer 2524
3000 VB ROTTERDAM Handtekening:

*Dit adres alleen gebruiken voor opgeven van abonnementen.

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.*

*Redacteur-secretaris: L. van der Geest.
Redactie-medewerker: T. de Bruin.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam; kopij voor de redactie:
postbus 4224 3006 AE Rotterdam.
Tel. (010) 14 55 11, administratie: toestel 3701,
redactie: toestel 3790.

*Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 137,28 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW): studenten f. 96,72
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

*Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.*

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945,
of op bankrekening no. 25.50.56.877 van
Bank Mees & Hope NV, Coolsingel 93,
3012 AE Rotterdam, t.n.v. Economisch
Statistische Berichten te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,30
(incl. 4% BTW en portokosten).

*Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.*

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 53021
2505 AA Den Haag
Telefoon (070) 50 33 00
Telex 33101

*Alle orders worden afgesloten en
uitgevoerd overeenkomstig de
Regelen voor het Advertentiewezen.*

Stichting

Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
3062 PA Rotterdam, tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Staal tussen hamer en aambeeld

Met een productiecapaciteit van ongeveer 19 mln. ton heeft de Belgische staalnijverheid in 1977 11,2 mln. ton ruwstaal op de markt gebracht. In 1974 bedroeg de produktie 16,2 mln. ton, in 1976 12,1 mln. ton. Bij een dergelijke produktiedaling van 30% en bij een bezettingsgraad van niet eens 60% (tegenover een bezettingsgraad van 90% in 1974), is het niet verwonderlijk dat deze bedrijfstak moeilijkheden kent. Een schrale „troost” is dat in de gehele EG de toestand problemen oproept, maar de daling in de overige EG-landen is „slechts” 20% (met een bezettingsgraad van ongeveer 70%). Anderzijds blijken de staalondernemingen in de VS eveneens moeilijkheden te ondervinden.

Deze internationale crisis is voor een deel toe te schrijven aan de creatie, begin van de jaren zeventig, van productiecapaciteit in een groot aantal landen (o.a. Japan, Korea, Brazilië, Zuid-Afrika en de Oostbloklanden), die door de gevoelige vertraging in de economische groei en de achteruitgang van de investeringsneiging (acceleratoreffect) nu overtollig is geworden. Deze opkomende basisnijverheid beschikt over zeer efficiënte produktieapparaten, geniet belangrijke kosten voordelen in de vorm van geringe transportkosten, matige en/of lage lonen en relatief lage interestlasten, en past een agressieve commerciële politiek toe met differentiële prijzen. Deze gunstige mededingingsomstandigheden hebben bovendien betrekking op „eenvoudige” producten zoals betonstaal, profielen, staafstaal en dikke platen, die een groot gedeelte van het Belgische en zelfs Europese produktiepakket uitmaken.

Onder die omstandigheden is het niet te verwonderen dat de prijzen onder bijzonder zware druk kwamen. Bij de export noteerde men de volgende ontwikkelingen (bij wijze van voorbeeld): voor staafstaal zakte de prijs (per ton f.o.b. Antwerpen) van Bfr. 13.500 in juli 1974 tot Bfr. 7.500 in december 1977; voor dikke platen is de daling nog heviger, aangezien de notering in juli 1974 Bfr. 17.000 was en in december 1977 Bfr. 7.500. Maar op de EGKS-markt bleef de Europese Commissie van de EG onder druk van de nationale regeringen, de staalondernemingen en de vakbonden, niet werkeloos toezien.

De hoofdargumenten zijn:

- de staalbedrijvigheid is een essentiële sector voor het handhaven van de onafhankelijkheid van Europa;
- zonder bescherming en steun kan de werkgelegenheid in deze bedrijfstak niet worden gegarandeerd en
- overheidstussenkomst en subsidiëring moeten zorgen voor een betere regulering van de conjunctuurschommelingen.

Op korte termijn is het best mogelijk dat het „Plan Davignon” met enige successen voor de dag kan komen, maar op lange termijn kunnen toch wel bedenkingen worden gemaakt. De reddingsoperatie bevat inderdaad een vrij groot aantal beschermingselementen, waarvan de sociaal-economische kosten misschien hoger zijn dat de baten, omdat door de inzet van kapitaal in de staalnijverheid een aantal andere bedrijvigheden kan worden afgeremd. De impliciete kartellering — produktie- en prijsafspraken — stimuleert niet om de beste produktietechnieken te gaan toepassen, waardoor op lange termijn efficiëntie en rentabiliteit niet worden gegarandeerd.

De Europese maatregelen zullen evenwel geen volledige oplossing brengen voor de problemen van de Belgische staalnijverheid. Inderdaad zijn er een aantal specifieke moeilijkheden die een eigen aanpak noodzakelijk maken. Het concurrentievermogen van de Belgische staalondernemingen is praktisch sinds een 15-tal jaren verzwakt door de karakteristieken van haar beheers-, produktie- en commercieel apparaat.

De Belgische staalnijverheid is verdeeld over drie bekkens. Het bekken van Luik, met Cockerill en filialen, specialiseert zich in plaatstaal en produceert een uitgebreide gamma afgewerkte producten en metaalverwerking. In het bekken van Charleroi-La Louvière treffen we aan Thy-Marcinelle et Monceau, Hainaut-Sambre, Laminoirs du Ruau,

Fabrique de Fer de Charleroi en de afdeling Marchienne van Cockerill, als ook twee afzonderlijke staaleenheden Usines Boël en Forges de Clabecq. Er is een overwegende afhankelijkheid van produkten met een lang produktieproces en een geringe integratie. Het Vlaamse bekken met Sidmar is jonger, heeft een maritieme ligging en is gespecialiseerd in koudgewalste dunne platen. De beheersing door rivaliserende, financiële groepen blijkt een handicap te zijn voor ver doorgevoerde rationalisatie en integratie. De financiële moeilijkheden zullen daar tot een beter aangepaste structuur moeten leiden.

De ontwikkeling van produktie, afzet en prijzen heeft geleid tot een catastrofale verslechtering van de financiële positie van de ondernemingen. Tussen 1974 en 1976 ontwikkelde de „cash flow” zich van Bfr. 21,7 mrd. tot Bfr. 4,6 mrd. (met dien verstande dat de afschrijvingen van Bfr. 21,9 mrd. terugvielen tot Bfr. 4,7 mrd.) en de netto-winst van Bfr. 4,3 mrd. maakte plaats voor een verlies van Bfr. 7,5 mrd. Daarenboven steeg de schuldenlast van ongeveer Bfr. 29 mrd. in 1974 tot ongeveer Bfr. 65 mrd. nu en de hoge interestlasten drukken heel zwaar op de exploitatierekening.

Een aantal andere kostprijfactoren heeft eveneens een belangrijke invloed uitgeoefend: de loonkosten liggen in België aanzienlijk hoger dan in andere EG-landen (loonkosten per uur in 1977: België Bfr. 380, Duitsland Bfr. 360, Luxemburg Bfr. 330, Frankrijk Bfr. 225), terwijl de produktiviteit per arbeidskracht in vergelijking eveneens nadelig uitvalt (ton ruwstaal per arbeider per jaar: Cockerill 206, Hainaut-Sambre 293, Thyssen 370, Nippon Steel 524).

Andere handicaps zijn ongetwijfeld: hoge transportkosten voor een deel van de nijverheid, hoge elektriciteitsprijzen, relatief hoge cokesprijzen wegens incorporatie van nationale steenkolen. Daarnaast blijken de ondernemingen een kwetsbare handelspositie te bezitten wegens onvoldoende dynamisch-agressief commercieel beleid, al hangt dit ook samen met een zwak en weinig origineel produktenassortiment, dat het wel doet in hoogconjunctuur, maar niet in moeilijkere situaties en zeker niet in crises.

Het eerste deel van de staalconferentie tussen regering, staalproducenten, financiële instellingen en vakbonden op 20 mei heeft wel enige resultaten opgeleverd, maar het volgende bedrijf zal beslissend moeten zijn.

Het Jaarverslag van De Nederlandsche Bank NV van 1977

PROF. DR. H. DE HAAN*

Ieder jaar wordt met enige spanning uitgekeken naar het verslag van De Nederlandsche Bank over het afgelopen jaar. Naast andere publikaties zoals de Miljoenennota, de Macro Economische Verkenning en het Centraal Economisch Plan vormt dit verslag een van de min of meer officiële publikaties over de stand van zaken in 's lands economie. In de afgelopen jaren waren de reacties op het verslag nogal uiteenlopend: van „zwartgallig pessimisme” tot „Zijlstra toont wederom zijn grote wijsheid”. Maar nooit: „een optimistische kijk”. Dit jaar zijn de reacties weinig uiteenlopend. Dat komt waarschijnlijk, omdat nu niemand eronder uit kan te erkennen, dat het slecht gaat met onze nationale economie.

De binnenlandse economische ontwikkeling

De Nederlandse economie had in 1977 zeer te lijden onder de slechte wereldconjunctuur. Eens te meer bleek hoezeer ons land afhankelijk is van het buitenland. De binnenlandse bestedingen in de particuliere sector ontwikkelden zich gunstig. De investeringen stegen bevredigend, waarschijnlijk door de achteraf tijdelijke opleving in de conjunctuur in 1976, doch door de terugval in de rendementen in 1977, zijn de vooruitzichten momenteel niet gunstig. De consumptieve bestedingen stegen t.o.v. 1976 duidelijk. De slechte gang van zaken zat in de export. Van het voor 1977 geraamde overschot op de lopende rekening van de betalingsbalans van f. 6 mrd. werd slechts f. 1 mrd. gerealiseerd. Dit komt met name door de zeer tegenvallende export. De wereldhandel steeg niet met de geraamde 8%, doch slechts met 4%. Mede als gevolg van de effectieve appreciatie van de gulden liep daardoor het uitvoervolume met 2% terug. Ook de vooruitzichten voor 1978 zijn weinig rooskleurig.

Gesteld wordt, dat voor zover onze concurrentiepositie wordt bepaald door de ontwikkeling van de loonkosten, ons land geen enkel risico meer kan lopen. Dit geldt ook voor zover als gevolg van de loonmatiging de appreciatie van de gulden zal toenemen. Tegen de tijd, dat de inflatie zal zijn bedwongen, moet de Nederlandse startpositie zo sterk mogelijk zijn. Dit geldt te meer indien men rekening houdt met de zich in de naaste toekomst voordoende vermindering van de gas-export.

Door het vrij hoge binnenlandse bestedingsniveau onderging de werkloosheid voor het eerst in 1970 een lichte daling, zij daalde van 211.000 naar 204.000, d.i. 5,3% van de afhankelijke beroepsbevolking. Dat de werkloosheid niet verder daalde, vloeide voort uit de teleurstellende groei van de produktie in de verwerkende industrie, die zeer afhankelijk is van de export. De werkgelegenheid in die sector nam af met 2 $\frac{1}{2}$ %. Deze daling werd gecompenseerd door de toegenomen

activiteit in de bouwsector en de groeiende vraag naar arbeid door de overheid en de dienstensector. Tevens was de invoering van de arbeidsongeschiktheidsverzekering voor zelfstandigen in dezen van belang.

Het stijgingstempo van de produktiekosten nam in 1977 verder af als gevolg van de verminderde stijging van de invoerprijzen en de gematigde toeneming van de loonsom. Doch deze effecten werden grotendeels teniet gedaan door de teleurstellende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de verhoging van de indirecte belastingen.

De inflatie verminderde (gemeten aan de hand van het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie) tot 6,4%. Voor 1978 is de verwachting 4 tot 4 $\frac{1}{2}$ %, wat overigens t.o.v. onze belangrijkste handelspartner West-Duitsland nog altijd te hoog is.

Het gegeven verloop van kosten en prijzen betekende, dat de in 1976 ingezette daling van de arbeidsinkomensquote zich niet voortzette. Zij steeg met 1 punt en kwam daardoor weer boven de 92%.

De collectieve sector bleef ook in 1977 verder toenemen. De belastingen en sociale verzekeringspremies nemen 52,0% van het nationale inkomen in beslag tegen 44,4% in 1970 en 36,1% in 1963. Van een beleidsombuiging is derhalve nog niet zoveel te merken.

Uit het bovenstaande kan men een voorlopige conclusie trekken. De inflatie verminderde ten dele door de matige stijging van de invoerprijzen en de loonmatiging. De overheid zelf verhoogde de indirecte belastingen. De werkgelegenheid ontwikkelde zich niet gunstig door de zeer tegenvallende uitvoer. Ook het perspectief voor de investeringen is niet gunstig door de verdere stijging van de arbeidsinkomensquote, waardoor de rendementen verder onder druk komen te staan.

Het betalingsverkeer met het buitenland

Nadat in het voorgaande reeds het een en ander is gezegd over de teleurstellende ontwikkeling van de Nederlandse uitvoer, wordt nu nog in het kort ingegaan op de verdere ontwikkeling van de betalingsbalans.

Het sterk teruggelopen overschot op de lopende rekening van f. 1,1 mrd., dat vooral voortvloeide uit de vermindering van de export naar de EG-landen, werd niet gecompenseerd door een even grote teruggang in de kapitaaluitvoer. In 1976 bedroeg de kapitaaluitvoer van de niet-monetaire sectoren f. 6,9 mrd., in 1977 daarentegen nog altijd f. 2,9 mrd., zodat het tekort op de rekening der niet-monetaire sectoren toenam van f. 0,7 mrd. tot f. 1,6 mrd. Doordat echter de banken

* De auteur is hoogleraar algemene economie (in het bijzonder internationale economische betrekkingen) aan de Economische Faculteit van de Rijksuniversiteit te Groningen.

kapitaal invoerden bleven de officiële reserves betrekkelijk stabiel, hetgeen de sterke positie van de Nederlandse gulden grotendeels verklaart.

De daling van de kapitaaluitvoer komt vooral op het conto van de omslag in het effectenverkeer. In verband met rentverschillen werden veel effecten ingevoerd met name vanuit Zwitserland, West-Duitsland en de Verenigde Staten. Daar stonden echter de directe investeringen tegenover. Nederlandse bedrijven investeren steeds meer in de EG en de ontwikkelingslanden. De Amerikanen investeren niet meer in Nederland, de EG-landen slechts in zeer geringe mate.

Uit deze ontwikkeling kan men afleiden, dat het investeringsklimaat in Nederland kennelijk is verslechterd. Dit geeft uiteraard te denken. Maar daar staat tegenover, dat deze vorm van kapitaaluitvoer de totale betalingsbalans mede evenwichtig maakt, zodat de gulden niet verder apprecieerde.

Al met al geeft onze betalingsbalanspositie thans geen aanleiding tot directe zorg. Op lange termijn naar mijn mening echter wel. Ons land is steeds minder in staat zijn aandeel in de wereldhandel te handhaven. De directe investeringen van Nederlandse bedrijven elders nemen toe, die in Nederland nemen af. Dat heeft natuurlijk wel iets te maken met de harde gulden, maar ik heb in sterke mate de indruk, dat dit veel meer wordt veroorzaakt door de structurele factoren als produktiekosten en rendementsontwikkelingen. De hardheid van onze gulden wordt m.i. te vaak als een doekje voor het bloeden opgevat.

De monetaire ontwikkeling

Reeds in het jaarverslag van 1976 werd omstandig door de president duidelijk gemaakt, dat gezien de reeds toen geconstateerde overliquiditeit „... het monetaire beleid thans hoogstwaarschijnlijk een restrictief karakter niet langer zal kunnen ontberen” 1). Reeds vroeg in 1977 kondigde de Bank een beperking van de kredietverlening af ten einde de bestaande overliquiditeit op middellange termijn geleidelijk terug te brengen. De overmatige liquiditeitscreatie, die in 1976 aanleiding gaf tot een verhoging van de liquiditeitsquote — d.i. de voorraad primaire en secundaire liquiditeiten gedeeld door het nationale inkomen — van $37\frac{1}{2}$ tot 41 was daarvan de rechtstreekse aanleiding. De Bank stelde zich ten doel deze quote met gemiddeld één punt per jaar terug te brengen 2). Op lange termijn is het beleid erop gericht de trendmatige groei van de geldhoeveelheid af te stemmen op de groei van het reële nationale inkomen, een regel waarvoor monetaristen onder de geldtheoretici reeds jaar en dag een lans breken.

In genoemde opzet is de Bank slechts ten dele geslaagd. Bedroeg de toename van de liquiditeitscreatie in 1976 $20\frac{1}{4}\%$, in 1977 werd een percentage bereikt van $7\frac{1}{4}\%$, zoals uit het toegevoegde Monetaire overzicht (tabel 1) is op te maken.

Tabel 1. Monetair overzicht a) (in % van de binnenlandse liquiditeitenmassa aan het begin van het jaar)

Omschrijving	1975	1976	1977
Liquiditeitstoevoer uit het buitenland	6	$\frac{3}{4}$	$-1\frac{1}{4}$
Binnenlandse liquiditeitscreatie	$3\frac{1}{2}$	$19\frac{1}{4}$	$8\frac{1}{2}$
overheid	$(3\frac{1}{4})$	$(3\frac{1}{2})$	$(1\frac{1}{2})$
private sector en netto lang bedrijf	$(2\frac{1}{2})$	$(15\frac{1}{4})$	$(8\frac{1}{4})$
overlopende posten en statistische verschillen	$(-2\frac{1}{4})$	$(\frac{1}{4})$	$(-1\frac{1}{4})$
Toeneming van de binnenlandse liquiditeitenmassa	$9\frac{1}{2}$	$20\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{4}$
Liquiditeitsabsorptie door stijging van het nationale inkomen in de loop van het jaar uit hoofde van:			
a. produktiestijging	$\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{4}$	2
b. prijsstijging	$10\frac{1}{4}$	$7\frac{1}{2}$	6
Procentuele stijging van de liquiditeitsquote in de loop van het jaar	$-1\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{2}$	$-3\frac{1}{4}$

a) Gecorrigeerd voor seizoen, fluctuaties in transitorische posten en voor plaatsing van spaargelden op termijndeposito's (met inbegrip van de invloed daarvan op de omloopsnelheid van spaartegoeden).

Aangezien het nominale nationale inkomen met 8% steeg, daalde de liquiditeitsquote met $\frac{3}{4}$ punt. Uit de tabel blijkt echter dat zowel het buitenland als de overheid daarbij een handje hebben geholpen. Zoals in de vorige paragraaf reeds is vermeld, gaf het betalingsverkeer met het buitenland aanleiding tot een afvloeiing van liquiditeiten. Door het gevoerde overheidsbeleid bleef het financieringstekort ruim 1 punt achter bij de in 1975 en 1976 gerealiseerde omvang van $5\frac{1}{2}\%$ van het nationale inkomen.

De Bank is er dus redelijk in geslaagd door middel van de kredietbeheersing de geldcreatie aan banden te leggen. Daarbij moet worden bedacht, dat de Bank daartoe slechts over beperkte middelen beschikt. Het bestaande wisselkoersstelsel (ten dele vaste pariteiten in de slang en ten dele beheerst zwevende daarbuiten), de schuldpolitiek van de overheid en de ruime liquiditeitspositie van het bankwezen maken dat de Bank slechts ten dele een autonome invloed op de geldvoorraad heeft.

Dat in het kader van het anti-inflatore beleid beperking van het geldaanbod noodzakelijk is, moge blijken uit tabel 2 betreffende de toeneming van de binnenlandse liquiditeitenmassa.

Tabel 2. Toeneming binnenlandse liquiditeitenmassa (in procenten) a)

1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977
8	$11\frac{1}{4}$	22	20	$9\frac{1}{2}$	$20\frac{1}{2}$	$7\frac{1}{4}$

a) Bron: diverse jaarverslagen. De cijfers voor 1975, 1976 en 1977 zijn door een aantal correcties niet geheel vergelijkbaar met die van voorgaande jaren.

De enorme stijging van het geldaanbod is niet een typisch Nederlands verschijnsel. Ook in talloze andere industriële landen treft men deze aan. Een en ander hangt ongetwijfeld samen met o.a. de dollarovervloed als gevolg van het voortdurende tekort op de Amerikaanse betalingsbalans. Doch het is eveneens onmiskenbaar, dat de monetaire autoriteiten in de afgelopen jaren de geldhoeveelheid op ongebreidelde wijze en ongecoördineerd hebben laten toenemen, en daardoor de inflatie hebben bevorderd. Het is daarom verheugend, dat De Nederlandsche Bank in het afgelopen jaar de geldcreatie heeft kunnen beperken. Ook in het nu lopende jaar zal dat absolute noodzaak zijn, ten einde te voorkomen, dat bij een conjuncturele opleving de bestaande overliquiditeit de inflatie wederom zal aanwakkeren.

Ten slotte zij nog gewezen op de gevolgen van het monetaire beleid voor de stabilisatie van de wisselkoers. In tegenstelling tot in 1976 is de Bank erin geslaagd grote spanningen op de wisselmarkt te voorkomen. Kennelijk heeft de Bank leergeld betaald voor het niet al te doeltreffende beleid in de zomer van 1976. In 1977 heeft zij een zodanig geldmarktbeleid gevoerd, dat de gulden buiten de gevarenszones bleef, zonder daarbij de nationale geldmarkt te verstoren.

Het internationale monetaire bestel

Het begint er zo langzamerhand naar uit te zien, dat de internationale betalingsbalansstructuur, die voor de oliecrisis bestond zich begint te herstellen. Traditioneel beschikten de Groep van Tien en Zwitserland over een overschot, dat diende ter financiering van de tekorten elders. De oliecrisis veranderde dit beeld drastisch. Doch nu kan worden geconstateerd, dat afgezien van de Verenigde Staten, genoemde landen wederom een surplus hebben. Samen met de voornaamste OPEC-landen financieren zij de tekorten van de andere geïndustrialiseerde landen en de ontwikkelingslanden (tegen-

1) De Nederlandsche Bank NV, *Verslag over het jaar 1976*, blz. 20.
2) *Verslag over het jaar 1976*, blz. 21.

woordig ook wel NOPEC's genoemd). Dit herstel mag verheugend worden genoemd. Maar volkomen terecht constateert het verslag, dat zich nog steeds grote onevenwichtigheden in het internationale betalingsverkeer voordoen. Waarlijk zorgwekkend is het grote tekort op de betalingsbalans der Verenigde Staten, dat voortvloeit uit de groeiende import van olie, de uitvoer van lang en kort kapitaal en de binnenlandse bestedingsexpansie, die de inflatie deed aanwakkeren. Daartegenover stond het groeiende overschot van Japan en het min of meer constante overschot van West-Duitsland. In landen als Engeland, Frankrijk en Italië herstelde de betalingsbalans zich duidelijk.

Het verslag maakt duidelijk, dat er nog steeds een volslagen gebrek is aan internationale coördinatie van doelstellingen en instrumenten van de economische politiek. De bestedingsontwikkelingen lopen te zeer uiteen, de inflatietempi verschillen, de wisselkoersen bewegen zich ongecoördineerd en ga zo maar door. Geen wonder, dat als gevolg daarvan onevenwichtigheden op de betalingsbalansen en wisselkoersschommelingen onvermijdelijk zijn, met alle repercussies van dien voor het te voeren beleid. Het is triest te moeten constateren, dat de bewindvoerders in de belangrijkste landen nog steeds weinig hebben geleerd van het recente verleden. Want als één ding duidelijk is geworden, dan is het wel dat naast externe schokken zoals de oliecrisis en de explosie in de prijzen van andere grondstoffen, de huidige economische crisis het gevolg is van fouten in het economische beleid en een volslagen gebrek aan internationale coördinatie.

In zijn algemene overzicht uit de president zich zeer kritisch over het betalingsstekort van de VS. „Dat tekorten van een omvang als die welke zich thans voordoen niet zonder gevolgen voor de waarde van de dollar kunnen blijven, wordt duidelijk als men zich realiseert dat in 1976 en 1977 te zamen de door monetaire financiering gedragen betalingsbalanstekorten een bedrag van \$ 65 mrd. hebben belopen, zijnde 7 à 8% van de Amerikaanse binnenlandse liquiditeitsmassa. Nog veel sprekender wordt dit, wanneer men genoemd bedrag

relateert aan het dollarbezit van niet officiële houders buiten de Verenigde Staten; het blijkt meer dan honderd procent te zijn geweest. Het was kennelijk genoeg om een gebrek aan vertrouwen te doen ontstaan dat — indien niet tijdig ongedaan gemaakt — ernstige gevolgen kan hebben, *die weleens niet tot het monetair-financiële terrein alleen beperkt zouden kunnen blijven*” (cursivering van schrijver zes 3).

De president toont begrip voor de moeilijke positie van het enige sleutelvalutaland, maar uit duidelijke kritiek op de voortgaande uitvoer van kapitaal, terwijl de lopende rekening grote tekorten vertoont. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken, dat in vergelijking met voorgaande verslagen, de president in dit verslag ongemeen duidelijke taal spreekt aan het adres van de VS. Ik stem daarmee geheel in. Door dit tekort ontstaat niet alleen een vertrouwenscrisis en een ongewenste appreciatie van andere munten, maar neemt ook de voorraad internationale liquiditeiten te veel toe; hetgeen de inflatie beslist bevordert.

Tot slot

Ook dit jaar kan worden geconstateerd, dat het verslag een buitengewone bron van informatie is. Opvallend is de veelal scherpe analyse van talloze problemen en verschijnselen.

Wat het gevoerde monetaire beleid van de Bank zelf betreft, kan het oordeel veel gunstiger zijn dan in de afgelopen jaren. De Bank is erin geslaagd de geldcreatie duidelijk te beteugelen. Te hopen valt, dat zij daarmee kan doorgaan, zodat ons land enigermate in de pas blijft lopen met zijn belangrijkste handelspartner West-Duitsland en de inflatie verder kan terugdringen. Voor een gunstige ontwikkeling van de werkgelegenheid is dat een absolute noodzaak.

H. de Haan

3) Verslag, blz. 14.

Vacatures

Functie:	Blz.:	Functie:	Blz.:
<i>ESB van 17 mei</i>			
Econoom (mnl./vrl.) bij de Verzekeringskamer te Apeldoorn	508	Medewerk(st)er onderzoek bij de Economisch-Technologische Dienst voor Noord-Holland (E.T.D.) te Haarlem	520
Beleidsmedewerker (mnl./vrl.) t.b.v. de Directie Binnenlands Geldwezen, afdeling Nationale Monetaire Zaken, Bureau Financiële Analyse en Planning voor het Ministerie van Financien	512	Econoom (bedrijfs-economische richting) bij de Stichting het Nederlands Economisch Instituut te Rotterdam	535
Financieel-economisch medewerkers (mnl./vrl.) t.b.v. de Interdepartementale Werkgroep Regeling Rijksuitkering, Kleuter- en Lager Onderwijs voor het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen	512	Ply hoofd afdeling systeemanalyse (mnl./vrl.) voor het Sociaal en Cultureel Planbureau	536
Economisch medewerker (mnl./vrl.) t.b.v. de Rijksluchtvaartdienst, Directie Politieke, Juridische en Economische Zaken, Bureau Economische Zaken voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat	512	Wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.) t.b.v. de Hoofdafdeling Coördinatie Economische Statistieken, Afdeling Classificatie Economische Activiteiten van het Centraal Bureau voor de Statistiek	536
Ervaren economisch medewerker voor de Stichting Economisch-Technologisch Instituut voor Noord-Brabant te Tilburg	II	Macro-econoom voor het Verbond van Nederlandse Ondernemingen te Den Haag	536
Hoofd afdeling Woningcorporaties (mnl./vrl.) t.b.v. de Centrale Directie van de Volkshuisvesting, Directie Woningbouw, Afdeling Woningcorporaties voor het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening	III	Medewerker ruimtelijke economie m/v bij de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Rijksuniversiteit te Groningen	II
Beleggingsanalist bij de Algemene Bank Nederland te Amsterdam	III	Wetenschappelijk medewerker m/v bij de Subfaculteit der Geografie in de Vakgroep Sociale en Economische Geografie van de Rijksuniversiteit te Groningen	II
Bedrijfseconoom bij Arthur Andersen & Co Nederland te Den Haag	IV	Econoom met belangstelling voor de veehouderij en verwerking van landbouwproducten voor het Productieschap voor vee en vlees te Rijswijk	III
		Econometrist bij The Institute of Social Studies te Den Haag	III
		Buitengewoon hoogleraar in de Marktanalyse en Bedrijfsstatistiek bij de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Erasmus Universiteit Rotterdam	IV

WAO-ers gaan; gehuwde vrouwen komen

Een lastenverlagende macro-substitutie

A.J. VAN BUUREN

In de samenstelling van de actieve beroepsbevolking treedt op macro-niveau een grootscheepse substitutie op: WAO-ers gaan en gehuwde vrouwen komen. Deze substitutie heeft belangrijke sociaal-economische gevolgen. De auteur verwacht o.a. een verschuiving in het consumptiepatroon, een verlaging van de collectieve-lastendruk en een toename van het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking.

Inleiding

Het Centraal Planbureau signaleert in de *Macro Economische Verkenning 1978* opnieuw de toenemende arbeidsparticipatie van gehuwde vrouwen. Tegelijkertijd maakt het CPB daarin gewag van „de verwachting dat de netto-instroom in de beide arbeidsongeschiktheidswetten (WAO en AAW) vrijwel onverminderd aanhoudt”¹. Dezelfde tendensen becijferde het CPB reeds in *De Nederlandse economie in 1980*². Merkte het CPB deze ontwikkelingen — conform de eigen discipline — binnen zijn sociaal-economische beschouwingen aan als autonome data, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) draagt veel nuttige bouwstenen aan voor een meer integrale benadering in het recente rapport *Maken wij er werk van?*

Geconstateerd kan worden dat hier, macro gezien, sprake is van een voor Nederland recente substitutie. Deze macro-substitutie is een structurele verschuiving in de samenstelling van de — in verhouding tot de ons omringende landen — grote groep niet-actieven. Immers, de traditioneel beroepsmatig niet-actieve, gehuwde, Nederlandse vrouw treedt steeds meer toe tot de actieve beroepsbevolking, terwijl aan de andere kant niet voldoende gezonde beroepsmatig actieven uit het arbeidsproces verdwijnen en toetreden tot de groep niet-actieven. Deze verschuiving heeft grote sociaal-economische consequenties.

WAO-ers gaan

Op 31 december 1975 waren 64.000 mannen van 60–64 jaar in de WAO; dat was 54,5% van het aantal verzekerden in die leeftijdscategorie 3). Ook voor het overige kan worden vastgesteld, dat de oudere leeftijdsgroepen in de WAO-populatie zijn oververtegenwoordigd, hoewel er enige groei is in de jongere leeftijdsklassen.

In het kader van de WAO zijn de belangrijkste redenen voor uittreding uit het arbeidsproces:

- van strikt medische aard: op grond van fysieke en/of psychische criteria vastgestelde arbeidsongeschiktheid;

- van medisch-sociale aard, waarbij klachten van hierboven bedoelde aard het de betrokkene vanwege situaties op de arbeidsmarkt onmogelijk maken weer aan de slag te komen (= arbeidsongeschiktheid in ruimere zin).

Non-activiteit als gevolg van strikt economische redenen, de eigenlijke werkloosheid, leidt niet tot toekenning van een WAO-uitkering. Tegenovergestelde uitspraken komen voort uit onbekendheid met de gewetensvolle uitvoering van de wet. De sociale controle — meer bij machte dan de officiële controle — waakt bijzonder tegen misbruik en oneigenlijk gebruik van de sociale-verzekeringswetten.

WAO-ers, die om medisch-sociale redenen zijn „afgekeurd”, ontvangen doorgaans — ondanks een z.g. „rest-capaciteit” — 80% van hun laatste salaris. De medische klachten en de meestal oudere leeftijd verhinderen dat de betrokkene een passende werkkring kan vinden. De WRR schrijft daarover: „Reeds eerder is in dit rapport opgemerkt dat de werking van de WAO de problematiek van de oudere werknemers in ons arbeidsbestel heeft blootgelegd. Het arbeidsbestel houdt te weinig rekening met de fysieke en psychische condities van de werknemers. Het bestel is overwegend zo rigide, dat het zich niet gemakkelijk aanpast aan de veelal verminderde prestatiemogelijkheden van de ouderen. Met individuele verschillen wordt nog te weinig rekening gehouden. Men zou het arbeidsbestel veel sterker dienen af te stemmen op het uittreden”⁴).

Door genoemde sociale en medische controle is het bijna onmogelijk een heel jaar „vrijwillig” ziek te zijn in de zin van de Ziektewet en daarna nog voldoende overtuigend ziek om in aanmerking te komen voor een afkeuring ingevolge de WAO. Bovendien verloopt onderwijl de termijn dat de werkgever zijn werknemer niet langer mag ontslaan, zodat de laatste zich wel echt ziek moet voelen, wil hij niet het risico lopen tussen wal en schip te komen, als zijn medische klachten niet of niet als voldoende ernstig worden erkend door de WAO-keuringsartsen.

Een werkgever, die belang zou hebben bij de afvloeiing van een werknemer via ZW en WAO, hoeft er niet zonder meer op te rekenen dat hij daarin zal slagen als de betreffende werknemer zelf beslist niet wil. Dit aspect van „vrijwilligheid” is dus wel aanwezig, maar de cynische betekenis van dit woord in dit verband wordt direct duidelijk als men ervan uit kan gaan dat de werknemer, die reële gezondheidsklachten heeft, eigenlijk niet veel andere keus heeft dan met werken te stoppen voor de rest van zijn leven.

Indien niettemin wordt gesteld dat Nederland een grotere werkloosheid zou hebben dan zijn buurlanden als wij geen WAO hadden, dan wil ik ter relativering van deze *aanname* op de volgende punten wijzen.

1) *Macro Economische Verkenning 1978*, blz. 83.

2) *De Nederlandse economie in 1980*, blz. 96 en 97.

3) WRR, *Maken wij er werk van?*, blz. 116/156.

4) WRR, a.w., blz. 116.

• De Nederlander is een perfectionist in registraties en statistieken. Hij zal er niet gemakkelijk genoeg mee nemen dat een grootheid zich voor een belangrijk deel niet laat meten, in dit geval omdat een aantal werklozen-om-economische-redenen terecht is gekomen in een snel groeiende categorie van werklozen-om-al-of-niet-duidelijk-medische-redenen.

• Tijdens de recente hoogconjunctuur stond de geringe participatie van de gehuwde vrouw aan het arbeidsproces in vergelijking met haar buitenlandse sexegenoten centraal 5). Door de uitzonderingspositie, die Nederland in dit opzicht inneemt in de geïndustrialiseerde wereld, was en is ons bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking lager dan in andere landen. Er is dan ook herhaaldelijk gerapporteerd 6) dat ons relatief lage BNP *per capita* het gevolg was van de „luxe”, die wij ons in Nederland permitteerden, om zo veel gehuwde vrouwen thuis te houden. In Nederland moesten relatief minder actieven het inkomen verdienen voor relatief meer niet-actieven, heette het. Woorden van dezelfde strekking, maar over andere groepen, sprak oud-premier Den Uyl in zijn geruchtmakende „Embargo”-interview. Daarom deze cijfers:

Land	Bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking a)		Participatie-graad van alle (gehuwde en ongehuwde) vrouwen van 15 jaar en ouder
	in 1972	in 1976	
Nederland....	\$ 3.430	\$ 6.428	26% (volkstelling 1971)
België.....	\$ 3.589	\$ 6.703	34% b)
West-			
Duitsland ..	\$ 4.244	\$ 7.335	40% b)
Frankrijk	\$ 3.750	\$ 6.552	47% b)
Zweden.....	\$ 5.152	\$ 9.018	47% b)

a) Herleid uit OECD. *Main economic indicators.*

b) Bron: Dr. Evelyn Sullerot, *De vrouwenarbeid en de daarmee verbonden problematiek in de lidstaten van de gemeenschap, 1972.*

Deze cijfers geven een duidelijk indruk van de grote invloed, die de aard der non-activiteit heeft op het nationaal inkomen.

• Gesteld wordt, dat elke nieuwe wet in de sociale-verzekeringsector als het ware automatisch leidt tot vergroting van het aantal uitkeringsgerechtigden: als de wet er is, wil de burger er ook gebruik van maken, luidt de redenering. Voor de WAO gaat dit zeker op, maar op een andere manier dan velen denken. Vroeger zou een oudere en/of ziekelijke werknemer, die het arbeidstempo niet meer kan bijhouden of anderszins niet meer meekant, veelal op wat gemakkelijker werk worden gezet. Bij hogere functies werd betrokkene nog al eens weggepromoveerd of overgeplaatst in een wat rustiger staffunctie. Het bedrijf voelde zich verplicht de werknemer in dienst te houden en aldus het probleem intern op te lossen: binnen een goed bedoeld en ook als zodanig geapprecieerd sociaal beleid. Thans zal de werkgever, zelf geconfronteerd met de harde economische realiteit van de laatste jaren, de souplesse van een interne regeling niet gemakkelijk meer kunnen opbrengen en zal de werknemer op grond van medische of psychosomatische klachten via ZW of WAO afvloeien. Financieel betekent dat voor de WAO-er achteruitgang in inkomen; voor het bedrijf een niet zo geschikte, dus duurder werknemer minder. Macro-economisch staan tegenover de vroeger intern gehouden kosten de nu zichtbaar geworden lasten in de WAO-sfeer van de collectieve sector.

Gehuwde vrouwen komen

„Relateert men het aantal buitenshuis werkende gehuwde vrouwen aan het totale aantal gehuwde vrouwen, dan vindt men een stijging van het deelnemingspercentage van 7% in 1960 tot 15% in 1971. Dit sterk gestegen percentage is overigens nog aanzienlijk lager dan het vergelijkbare percentage in de genoemde andere landen, waar 30% of meer van de gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces deelneemt, in Zwe-

den zelfs 48%” 7). In Nederland spreekt men thans niet meer zozeer van de theoretische arbeidsreserve onder gehuwde vrouwen, maar van verborgen werkloosheid. Die zou mede daarom verborgen zijn, omdat veel gehuwde vrouwen zich niet op de arbeidsmarkt melden in de verwachting dat er toch geen werk zal zijn bij de huidige werkloosheid. Desondanks groeit het aantal gehuwde werkende vrouwen. Een deel van deze vrouwen prefereert deeltijdarbeid. Vooruitberekeningen tonen aan dat het aantal gehuwde vrouwen dat deeltijdarbeid prefereert van 535.000 (in 1980) zal toenemen tot 965.300 (in 2000) 8). Deze cijfers weerspiegelen de voortgezette deelname, die reeds uit de laatste twee volkstellingen blijkt.

Te lang is m.i. de voorkeur van gehuwde vrouwen voor (r)entree in het arbeidsproces door deskundigen (mannen) gebagatelliseerd en onderschat wat betreft de sociaal-economische gevolgen. Men vond kennelijk steun bij arbeidsanalyses, die aantoonde hoeveel uur de gehuwde vrouw nodig heeft voor huishoudelijke en gezinstaken. Men heeft zelfs berekend hoe groot haar bijdrage aan het nationaal inkomen zou zijn als haar werk in geld zou worden uitgedrukt. Zonder in deze discussie te willen treden, kan geconstateerd worden dat steeds meer gehuwde vrouwen kenmerkend kans hebben gezien haar werk binnenshuis en buitenshuis te combineren. Wellicht komt dit mede doordat — volgens het door Van Praag in *ESB* van 14 juni 1975 aangehaalde Amerikaanse onderzoek — huisvrouwen zonder baan 52 uur en vrouwen met een baan 26 uur aan „huishoudelijk” besteden.

Factoren en omstandigheden, die voorts voor het uit werken gaan van belang kunnen worden geacht, zijn o.m.

- vrouwen trouwen vaker en jonger;
- de vrouw krijgt minder kinderen;
- de kinderen verlaten gemiddeld vier jaar eerder het ouderlijk huis;
- de toename van de vrijwillige kinderloosheid;
- doordat de gezinnen kleiner worden zal het laatste kind op jongere leeftijd van de vrouw geboren worden;
- de huishoudelijke taken zijn erg verlicht door moderne apparatuur, keuken- en woninginrichting;
- er komen steeds meer gemakkelijk te bereiden levensmiddelen op de markt;
- het stijgende opleidingsniveau van meisjes/vrouwen en haar gestegen gevoel van eigenwaarde; haar emancipatie.

Een belangrijke drijfveer om te gaan werken wordt nogal eens buiten beschouwing gelaten. De beloning als motivatie om te gaan werken komt men niet of nauwelijks in talrijke geschriften van emancipatiegroepen tegen. Mede afhankelijk van de huwelijksfase kunnen de volgende aankoopwensen een extra bron van inkomen aantrekkelijk maken:

- „de grote stukken”, zoals koelkast, TV, de eerste auto;
- de (verdere) inrichting van de woning bij vele jeugduwelijkken;
- de caravan, de boot, de dure vakantie;
- de eigen woning.

Vooraf het eigen-woningbezit is een niet te onderschatten drijfveer en spaardoel. Het is niet uitgesloten, dat het werk van de gehuwde vrouw weer zijn eigen bijkomende bestedingseisen stelt, zoals een tweede auto, meer kleding, verzorging van haar en uiterlijk enz. Tevens is het tweede inkomen vaak onmisbaar geworden voor instandhouding van het bereikte welvaartspeil van het echtpaar/gezin. Nu de lonen

5) Zie o.a. de SER op 13 februari 1973 in zijn *Advies inzake de inschakeling van de gehuwde vrouw in het arbeidsproces.*

6) De SER b.v. reeds in zijn *Advies over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid* van 16 december 1966.

7) Aldus de SER in zijn eerder aangehaald advies van 13 februari 1973, blz. 6.

8) De WRR ontleent deze prognoses aan een bijdrage van G.R. Mustert.

allerwege gematigd worden en de groei van het inkomen van de man er voorlopig nagenoeg uit is, wordt de verleiding steeds groter de knoop door te hakken in gezinnen, waar men nog twijfelde of de vrouw wel of niet zou gaan werken. De matiging in macro-verband kan zo leiden tot vergroting van het arbeidsaanbod!

Een belangrijke stimulans kan zich voordoen in gezinnen, waar de substitutie van WAO-er door gehuwde vrouw zelfs rechtstreeks speelt. Niet zelden leidt de min of meer permanente uitschakeling van de WAO-er tot het besluit van de vrouw om uit werken te gaan. Nogal eens kan de daling van het inkomen van de man meer dan gecompenseerd worden door het inkomen, dat zijn vrouw is gaan verdienen.

Enkele sociaal-economische gevolgen

Als eerste aanzet kunnen de volgende implicaties worden aangeduid.

- Hoe cru gesteld dit ook is, het vertrek van minder geschikte mensen verhoogt de produktiviteit van het bedrijf, waar zij werkten. Het zou een soort „gezondmakingsproces” van het bedrijfsleven kunnen worden genoemd, dat zich aftekent in een stijgende produktiviteit per overblijvende volledig produktieve gezonde werker. Daar staat een stijging in de collectieve sfeer van overdrachtinkomens tegenover: de betreffende ZW- en WAO-uitkeringen. Via de premies, omgeslagen over de lonen (eerst 1 jaar ZW, gevolgd door WAO tot men 65 jaar is), worden de arbeidskosten per werknemer weer verhoogd. Hoe hoger de mate van arbeidsongeschiktheid, hoe „voordeliger” het macro-resultaat. Immers, per saldo ontvangt de WAO-er een lager inkomen dan wanneer hij nog gewerkt zou hebben. Dit verschil is groter naarmate meer werd verdiend dan de z.g. welstandsgrens.

- De hierboven aangeduide „gezondmaking” kan niet alleen via de stijging der arbeidsproduktiviteit, maar ook door verminderd verzuim van het resterende werknemersbestand, de neiging om arbeid te vervangen door machines enigszins doen afnemen.

- De stijging van het gezinsinkomen wanneer de vrouw gaat werken levert extra impulsen aan de economie in haar geheel en aan bepaalde sectoren in het bijzonder. De uitkomsten van het recente gezinsbudgetonderzoek van het CBS kunnen bij de schatting van deze groeisectoren behulpzaam zijn 9). Echter niet zonder meer, omdat bij de betreffende gezinnen niet alleen het inkomen verhoogd is, maar ook een ander bestedingspatroon is ontstaan. Met deze complicatie in gedachten kunnen bij een tweede gezinsinkomen de volgende bestedingstendensen worden verondersteld:

- a. mede door hun geringe elasticiteit stijgen de uitgaven voor voeding niet veel. Daarbinnen groeien aankopen voor conserven, diepvriesprodukten enz. extra, vanwege de arbeidsbesparing thuis. Dranken, suikerhoudende waren, vlees, vleeswaren en vis worden belangrijk meer gekocht. Deze trends zullen de importquote van het totale voedselpakket iets vergroten (buitenlandse delicatessen en wijnen);
- b. de bestedingen in de horeca zullen verder stijgen vanwege het gemak dat juist werkende echtparen onderkennen van het buiten de deur eten, resp. van het afhalen van kant en klaar horeca-voedsel bij de snackbar, de „Chinees” e.d.;
- c. de uitgaven voor de woning blijken veel meer dan evenredig te stijgen t.o.v. het gezinsinkomen. Voor zover daarvan een belangrijk deel bestemd is voor huur, leidt dat tot een nog sterkere neiging om tot de aankoop van een eigen woning over te gaan. De fiscale faciliteiten en de jaarlijkse huurverhogingen werken dit nog in de hand. De reeds gestegen vraag naar betere woningen zal zich voor een toenemend gedeelte concentreren op de ongesubsidieerde sector: een voor de collectieve-lastenverlaging welkome ontwikkeling;
- d. de uitgaven voor kleding, schoeisel en cosmetica stijgen

volgens het CBS minder dan proportioneel. Daaraan zal een reeds in het straatbeeld opvallende versobering, althans bij de jeugd zeker niet vreemd zijn. Toch mag worden verwacht dat de werkende gehuwde vrouw meer voor deze zaken zal gaan uitgeven dan de niet buitenshuis werkende;

- e. de uitgaven voor sport, spel, vakantie, recreatie in het algemeen en verkeer stijgen bijzonder sterk. Wel stelt het CBS: „Bij werknemersgezinnen met midden- en vooral met hogere inkomens is de reële consumptiestijging voor de artikelgroep „ontwikkeling, ontspanning en verkeer” over het algemeen minder”. Daaruit zou de conclusie kunnen worden getrokken dat gezinnen, die thans nog tot de lagere inkomens behoren, na een belangrijke verhoging van het gezinsinkomen als de vrouw gaat werken, eerst bestaande behoeften in deze sector bevredigen, waarna de vraag zich op het niveau van de huidige hogere-inkomenstrekkers zal stabiliseren.

Bovenstaande ontwikkelingen in het consumptiepatroon betekenen aanzienlijke welvaartsverhogingen in de gezinnen, die meer dan één inkomen gaan genieten. Dat leidt tot optimistischer toekomstverwachtingen als de (r)entree van de vrouw des huizes in het arbeidsproces na verloop van tijd in haar gezin „gewoon” is geworden. Vervolgens komt er een „keeping up with the Joneses”-effect bij op een hoger bestedingsniveau, hetgeen op zijn beurt weer tot extra bestedingen leidt enerzijds en tot bestending van de — misschien eerst als tijdelijk bedoelde — participatie van de vrouw anderzijds. Een en ander langs de weg van gewenning aan een aantrekkelijk gezinsinkomen en dienovereenkomstig consumptiepatroon.

Een loonmatigingsbeleid in de economie, dat menige gehuwde vrouw tot werken buitenshuis kan hebben gebracht, kan aldus na verloop van het gewenningsproces leiden tot een situatie, waarin men op een belangrijk hoger gezinsinkomensniveau niet langer berust in matiging wat betreft de bestedingen. Tegen de tijd, dat deze ogenschijnlijk paradoxale ontwikkeling in het gedrag van mensen manifest wordt, kunnen de in het voorgaande gesignaleerde stimulansen de economie al zo hebben verbeterd, dat een matigingsbeleid niet langer geboden is. Of sterker nog, dat de groei mede het karakter krijgt van het inhalen van de achterstand van het BNP per hoofd van de bevolking t.o.v. het relevante buitenland.

De getraceerde bestedingstendensen zullen per saldo onze traditioneel hoge importquote niet onaanzienlijk drukken. Daardoor kan de opleving een voornamelijk binnenlandse aangelegenheid worden. Dit geldt des te sterker als de inhaal in de Nederlandse participatiegraad van de gehuwde vrouw gepaard gaat met het optrekken van de woonkosten van een eveneens laag peil in Nederland naar een niveau dat in onze buurlanden voor huisvesting gebruikelijk is. De bouw, een 100% „home-industry”, zal er wel bij varen. Dit is in langetermijnprognoses van b.v. CPB en WRR niet onderkend. Daarin wordt de groei van de werkgelegenheid alleen van de vierde sector verwacht.

Opname-potentie arbeidsmarkt

Het is duidelijk dat de arbeidsplaatsen, die WAO-ers achterlaten, niet worden ingenomen door gehuwde vrouwen in een vorm van rechtstreekse substitutie. Een situatie waar zich dit wel min of meer — zij het indirect — voltrekt is te verwachten in de industrie, die onder invloed van snelle modernisering en automatisering structurele veranderingen in het werkgelegenheidspatroon te zien zal geven. Mannen, die daar jaren werkten, kunnen mede door hun leeftijd deze ommezwaai niet aan en moeten afhaken: ze verdwijnen via het

9) Zie CBS, *Maandschrift*, december 1977.

eerder beschreven proces in de WAO. Het nieuwe werk zal niet meer zo traditioneel mannenwerk zijn, maar — ook al weer traditioneel bepaald inmiddels — vrouwenwerk: voor een deel programmering, maar vooral ook data-input.

Afgezien van deze belangrijke uitzondering, voltrekt de substitutie zich in wijder verband. De toetreding van gehuwde vrouwen vindt wel plaats, maar meestal elders in de maatschappij dan waar juist mannen afvloeien in de WAO. Het is zelfs de vraag of alle door WAO-instroom vrijgekomen plaatsen in bedrijven, die overigens op dezelfde voet blijven produceren, door anderen van buiten worden ingenomen.

De vraag moet nu worden beantwoord of de economie bij een stagnerende of kleine groei op macro-niveau voldoende opname-potentie heeft. Ik ben daarover optimistisch. Daartoe behoeven we niet terug te grijpen naar de letterlijke betekenis van de wet van Say, die stelt dat elke deelnemer aan het productieproces weliswaar zijn eigen kosten meebrengt, maar daartegenover extra koopkrachtige vraag, dus werk, weer aan het bedrijfsleven terugspeelt. Nu wij een situatie bereiken van uitgedunde gelederen in het bedrijfsleven, zullen vele ondernemingen bij toename van de vraag weinig of geen reserve meer hebben aan vastgehouden personeel. Juist bij het midden- en kleinbedrijf in industrie en dienstverlening zijn nu reeds vele vacatures. Het CBS heeft onlangs laten weten dat er voor ca. 90.000 banen geen mensen te krijgen zijn. Drs. B. Vonk, algemeen secretaris van de grootste middenstandsorganisatie KNOV, zei bij die gelegenheid: „Daarvan zitten zeker 50.000 banen in het midden- en kleinbedrijf”. Werk, dat zich het beste leent voor de gehuwde werkende vrouw, is juist daar te vinden. Enerzijds is er een groot verloop bij de handeldrijvende middenstand, de horeca, wasserijen, schoonmaakbedrijven enz., anderzijds kent men er vaak pieken in de bedrijfsdrukke: zowel voor de werkgever als voor de vrouw ideaal voor part-time dienstverband. Bovendien is de eigenaar-werkgever daar vaak eerder geneigd een gehuwde vrouw part-time in dienst te nemen dan een minimum-jeugdlooner, die soms ook nog partieel leerplichtig is. De gehuwde vrouw mag dan per uur duurder zijn, haar leertijd en gezinservaring kunnen haar voor de klant en daarmee voor de werkgever tot een waardevolle verkoopster/adviseuse/gastvrouw maken.

Ook het uitzendwezen bemiddelt in allerlei passende banen, die — hoewel tijdelijk bedoeld en begonnen — dikwijls uitmonden in lange dienstverbanden bij het bedrijf, waar men als uitzendkracht binnenkwam.

De trend naar kleinschaligheid in de modeverkoop (boutiques), horeca (bistro's, snackbars, coffeeshops, pub-achtige café's), alsmede de toenemende behoefte aan schoonheidsverzorging hebben voorts vele ondernemende gehuwde vrouwen tot kleine zelfstandigen gemaakt.

De steeds verder voortschrijdende administratieve automatisering niet alleen bij grote bedrijven, banken en instellingen, maar nu ook bij de kleine kantoren houden een bijna permanent tekort aan vrouwelijk personeel in stand, zeker wat de arbeidsintensieve „input” betreft.

Met betrekking tot de eerder aangeduide groeisectoren, zullen horeca, recreatie en ontwikkeling rechtstreeks gehuwde vrouwen aantrekken, terwijl de groeisector „bouw” de algemene binnenlandse werkgelegenheid, dus ook die voor gehuwde vrouwen, zal stimuleren.

Meevallers in de collectieve sfeer

1. Hierboven wees ik reeds op een ontwikkeling in de bouw, die tot rechtstreekse lastenvermindering van de overheid leidt.

2. De fiscus incasseert meer inkomstenbelasting, naarmate meer gehuwde vrouwen gaan werken. Een eenvoudige doorrekening toont aan dat 2 half-time-inkomens van gehuwde werkende vrouwen 1/3 meer inkomstenbelasting opleveren dan wanneer een even groot inkomen door een modale werknemer zou worden verdiend. De daling in belasting op het inkomen, welke optreedt bij terugtreden uit het arbeids-

proces via de WAO, is kleiner dan de fiscale winst bij toetreden van de gehuwde vrouw.

3. Als man en vrouw beiden werken, betalen beiden premies en — voor zover zij in loondienst zijn — betalen hun werkgevers voor beiden werkgeverspremies sociale verzekeringen. WAO-ers blijven AOW/AWW-premies betalen, plus premie vrijwillige ziekenfondsverzekering, die bijna even hoog is als de betreffende werkgevers- en werknemerspremie samen. Uiteraard betalen WAO-ers geen premie meer voor de verzekeringen tegen inkomstenderving ten gevolge van ziekte, arbeidsongeschiktheid en werkloosheid. Gehuwde werkende vrouwen betalen echter premies — samen met haar werkgevers — voor verzekeringen, waarop zij niet méér aanspraak maken dan wanneer zij thuis waren gebleven. Dat zijn de AOW/AWW, AAW, AWBZ, AKB/KWL en het Ziekenfonds. Van de totale sociale-premiedruk ad 49,36% is dat 28,76% of wel bijna 3/5 meer premie dan waaraan aanspraak kan worden ontleend! Een vergeten reserve voor lastenverlaging. Via de premie-berekeningssystemen worden deze lastenverlagingen weliswaar niet expliciet (als door toenemende participatie van de gehuwde vrouw veroorzaakt) doorgegeven, maar naar uitwerking gebeurt dat wel. Zo zal er geleidelijk aan een einde komen aan de opwaartse beweging van de sociale lasten, die ons t.a.v. het buitenland in een nadelige positie plaatst.

Ten slotte zal de geleidelijke vergroting van het nationaal inkomen onder invloed van de netto-toename van het aantal produktieve arbeidsuren leiden tot extra verhoging van de belastingopbrengsten, te meer, omdat de bijbehorende stijging van de koopkracht zich meer dan gemiddeld concentreert op de binnenlandse produktie van goederen en diensten. Bij handhaving van de huidige overheidstaken zou de ontstane ruimte in de openbare middelen kunnen worden gebruikt, hetzij voor verdere lastenverlichting, hetzij voor de financiering van voorzieningen, die de deelname aan het arbeidsproces voor alle gehuwde vrouwen, die dat wensen, mogelijk maken. Nu de mogelijkheid tot participatie van de vrouw in hoge mate bepalend is voor een stukje extra welvaart van het gezin is het uit een oogpunt van rechtvaardige inkomensverdeling niet langer verantwoord de ongelijkheid van kansen op participatie te laten voortbestaan. De vrouwenbeweging kan hier inderdaad nieuwe aanspraken aan ontlene op gelijke kansen op werk voor man en vrouw. De extra middelen kunnen worden aangewend voor meer verantwoorde kinderopvanggelegenheden, overblijfsvoorzieningen, uitbreiding gezinsverzorging, die b.v. niet meer alleen inspringt als de moeder ziek is, bij- en herscholing voor vrouwen enz. Daarmee kunnen dan weer nieuwe kansen worden geschapen voor het inzetten van gehuwde vrouwen en moeders in de kwartaire sfeer.

Enkele conclusies

1. Er treedt een structurele verandering op in de samenstelling van de grote groep niet-actieven in Nederland. De traditioneel beroepsmatig niet-actieve gezonde gehuwde vrouwen treden steeds meer toe tot de actieve beroepsbevolking, terwijl beroepsmatig actieven, die niet of niet voldoende gezond zijn, daaruit verdwijnen.

2. De groei van de WAO-populatie heeft de arbeidsproductiviteit vergroot, maar tevens de sociale-premiedruk verhoogd. Het netto-resultaat is niet nadelig t.o.v. het buitenland.

3. Nederland heeft belangrijk meer gehuwde vrouwen buiten het arbeidsproces gehouden dan de ons omringende landen. Deze grote reserve kan onze positie versterken: naarmate er in Nederland meer gehuwde vrouwen deelnemen aan het arbeidsproces, zullen de sociale lasten belangrijk dalen.

4. Met het toetreden van meer gehuwde vrouwen tot het arbeidsproces ontvangt de economie nieuwe impulsen; de

Kleine luchtvaart in Nederland: zakelijk hobbyisme of zakelijk verantwoord?

DRS. H.E. SWEERS

In dit artikel wordt geprobeerd een eerste aanzet te geven tot het bepalen van het maatschappelijk nut van de kleine luchtvaart. Daartoe worden de vluchten ingedeeld in een aantal categorieën, namelijk vluchten ten behoeve van vervoer, waarneming van gebeurtenissen of zaken, verspreiding van stoffen of informatie, recreatie, les en onderhoud. Ter illustratie worden gegevens over het gebruik van het vliegveld Teuge geanalyseerd. Er wordt onderzocht hoeveel tijdwinst de vervoersvluchten opleveren en hoeveel de overheidssubsidie per vlucht draagt.

Inleiding

De kleine luchtvaart is in opkomst, het aantal vluchten neemt toe en de roep om nieuwe luchthavens en grotere subsidies wordt sterker. Daarnaast neemt echter ook de weerstand van de bevolking tegen de kleine luchtvaart toe, onder andere doordat men zich in toenemende mate bewust wordt van de nadelige gevolgen ervan, zoals geluidshinder en ruimtebeslag¹⁾. Daarom is het belangrijk het maatschappelijk nut van deze activiteit nader te analyseren om de beleidsvorming beter te onderbouwen. De belangen van de kleine luchtvaart moeten daarbij worden afgewogen tegen de vele andere belangen die aanspraken maken op de gemeenschappelijke middelen en ruimte.

Onder kleine luchtvaart wordt verstaan alle luchtvaart uitgevoerd met vliegtuigen die minder dan 9.074 kg. wegen. Deze groep omvat zowel één- als tweemotorige toestellen en enkele STOL- (Steep Take Off and Landing) toestellen met

binnenlandse vraag zal meer toenemen dan de import, de export zal meer kansen krijgen door de daling van de sociale lasten en de stijging van de arbeidsproductiviteit. De bouw zal extra stimulansen krijgen, doordat de uitgaven voor het wonen — traditioneel laag in Nederland — zullen stijgen tot een vergelijkbaar niveau met het buitenland.

5. Naarmate wij er in slagen typisch Nederlandse achterstanden (in arbeidsparticipatie van de gehuwde vrouw en in eigen-woningbezit) t.o.v. het relevante buitenland weg te werken, zal het bruto nationaal produkt per hoofd van de bevolking komen op het niveau van een Westers geïndustrialiseerd land, dat meetelt ook na de gasbel.

A.J. van Buuren

een capaciteit oplopend tot circa 10 passagiers of 1.000 kg nuttige last. Deze toestellen worden gebruikt voor recreatie (sportvliegerij, rondvluchten, enz.), voor lesdoeleinden en voor commerciële vluchten.

Het maatschappelijk nut van de kleine luchtvaart wordt gedefinieerd als het netto nut voor de maatschappij na afweging van alle relevante aspecten. Het wordt dus bepaald uit een afweging van aspecten ten aanzien van de toegevoegde waarde, de werkgelegenheid, het milieu, geluidshinder, ruimtebeslag, sport, recreatie gebruik van grondstoffen, enz.

Dit artikel beoogt een eerste aanzet te geven tot het bepalen van het maatschappelijke nut van de kleine luchtvaart. Daartoe zullen de uitgevoerde vluchten in groepen worden ingedeeld, en per groep zullen enkele algemene opmerkingen worden gemaakt over factoren die van belang zijn bij het bepalen van het maatschappelijk nut. Tevens wordt gezocht naar een maatstaf om de hoogte van eventueel te verlenen subsidies te kunnen beoordelen in relatie tot die voor andere maatschappelijk nuttige activiteiten, zoals sport, recreatie en een bevordering van de werkgelegenheid. Aan de hand van gegevens van de luchthaven Teuge over 1974 zal ten slotte een concreet voorbeeld worden uitgewerkt. Aangevoerd zal worden dat een zogenaamde commerciële vlucht niet altijd bedrijfseconomisch zinnig, laat staan maatschappelijk nuttig is. De gegevens doen vermoeden dat bij de keuze van een vervoermiddel, bijvoorbeeld vliegtuig of auto voor korte afstanden, de persoonlijke voorkeur vaak een belangrijke rol speelt.

Indeling van vluchten naar type

Op de luchthavens worden vliegbewegingen geregistreerd, onder andere ten behoeve van de inning van landingsgelden. Een vlucht omvat twee vliegbewegingen: een start en een landing. De vluchten worden op verschillende gronden ingedeeld in categorieën.

Indeling naar herkomst en bestemming

Bij een terreinvlucht landt het vliegtuig op dezelfde luchthaven waar het is opgestegen. Indien herkomst of bestemming een andere luchthaven is, dan spreekt men van een overlandvlucht. Op een gegeven luchthaven wordt een overlandvlucht dus als één vliegbeweging, maar een terreinvlucht als twee vliegbewegingen geregistreerd. De overlandvluchten kan men verder nog indelen in nationale en internationale vluchten.

¹⁾ H. Noordgraaf, Kleine luchtvaart in Nederland, een exploratieve beschouwing vanuit milieu-oogpunt, *ESB*, oktober 1976, blz. 980.

Vluchten kunnen worden ingedeeld naar het beoogde doel in een zestal groepen:

- **Vervoersvluchten:** deze vluchten dienen om personen of goederen te vervoeren van de luchthaven A naar de luchthaven B. Hieronder vallen bijvoorbeeld lijnvluchten, chartervluchten, zakenvluchten en geneeskundige vluchten. Sportvluchten, ook al gaan ze van A naar B, worden hier in het algemeen niet toe gerekend. Zij worden besproken onder de categorie recreatievluchten.
- **Waarnemingsvluchten:** deze groep omvat vluchten voor het waarnemen en/of vastleggen van gebeurtenissen of zaken. Hieronder vallen onder andere vluchten voor de inspectie van gasleidingen, brandpreventie, het maken van luchtfoto's, patrouilleren van verkeerswegen, enz.
- **Verspreidingsvluchten:** deze groep omvat vluchten voor de verspreiding van stoffen, zoals besproeiingsvluchten in de landbouw en van informatie, zoals reclamevluchten.
- **Recreatievluchten:** hieronder vallen alle vluchten die direct of indirect met de recreatie te maken hebben zoals sportvluchten, rondvluchten, vluchten voor het optrekken van zweefvliegtuigen, het omhoog brengen van parachutespringers, enz.
- **Lesvluchten:** dit zijn alle vluchten ten behoeve van het opleiden van zowel sport- als beroepsvliegers.
- **Onderhoudsvluchten:** hieronder vallen alle vluchten ten behoeve van onder andere het onderhoud, de verkoop en het beproeven van vliegtuigen.

Over het algemeen worden alle vluchten van de eerste drie typen en een deel van de onderhoudsvluchten (namelijk de overlandvluchten) als commerciële vluchten geregistreerd, en de overige als niet-commerciële. Een betere indicatie van het economische belang van de vluchten wordt echter gegeven door een verdeling in drie groepen:

- commerciële vluchten (vervoer, waarneming en verspreiding);
- recreatievluchten;
- ondersteunende vluchten (les en onderhoud, inclusief de overlandvluchten voor deze doeleinden).

Deze driedeling zal in de volgende paragrafen worden toegelicht en gebruikt.

Relatie tussen doel en maatschappelijk nut

In de inleiding is een definitie gegeven van het maatschappelijk nut van de kleine luchtvaart. Alle vluchten brengen zowel maatschappelijke nadelen als voordelen met zich mee. De balans tussen de voor- en nadelen ligt verschillend voor de verschillende typen vluchten.

Een van de nadelen is bijvoorbeeld de geluidsoverlast. Bij lesvluchten zal de overlast zich met name beperken tot de naaste omgeving van de luchthaven, bij rondvluchten tot een gebied dat voor de passagiers interessant is, enz. Voor iedere groep vluchten kan een aantal specifieke kenmerken worden opgesomd.

Een van de voordelen is de invloed op de werkgelegenheid. Ook deze invloed is sterk afhankelijk van de aard van de uitgevoerde vluchten. Een luchthaven creëert werkgelegenheid, direct zowel als indirect. De luchthaven zowel als de gebruikte vliegtuigen moeten worden ontworpen, gebouwd, onderhouden en bemand. Er zijn controle-faciliteiten nodig, zoals luchtvaartpolitie, veiligheidsinspectie en eventueel douane. Deze directe vormen van werkgelegenheid ontstaan in principe ongeacht de aard van de vluchten. De omvang ervan hangt uiteraard nauw samen met het totale aantal vluchten.

In indirecte zin kan de werkgelegenheid in een groot gebied rond de luchthaven worden beïnvloed door het belang van de

commerciële vluchten voor het bedrijfsleven in de regio. Beter vervoersfaciliteiten kunnen bijvoorbeeld de ontwikkeling van werkgelegenheid bij daarvoor gevoelige bedrijven stimuleren. Daar staat tegenover dat door de aanwezigheid van een luchthaven ook werkgelegenheid kan verdwijnen, bijvoorbeeld doordat bepaalde waarnemingen niet meer vanaf de grond maar met minder inzet van mankracht vanuit de lucht worden gedaan. Voorbeelden hiervan zijn de inspectie van gasleidingen, bespuitingen in landbouwgebieden en het signaleren van bosbranden. In het navolgende zal worden gesproken over de functionele invloed op de werkgelegenheid, dat wil zeggen de invloed die functioneel samenhangt met de aard van de vluchten en met het aantal commerciële vluchten, maar niet met het totale aantal vluchten.

In indirecte zin kan ook de werkgelegenheid direct rond de luchthaven worden gestimuleerd, bijvoorbeeld door extra horecafaciliteiten ten behoeve van de passieve en actieve recreatie. De mate van stimulering hangt direct samen met het aantal recreatieve vluchten.

Samenvattend kan worden gesteld dat de werkgelegenheid op en rond een luchthaven op drie verschillende manieren wordt beïnvloed: commerciële vluchten kunnen de functionele werkgelegenheid bij het bedrijfsleven stimuleren; de recreatieve vluchten kunnen een positieve invloed hebben op de recreatie-gebonden werkgelegenheid; alle vluchten stimuleren de direct aan de luchthaven gebonden werkgelegenheid. In de volgende paragrafen zal voor elk vluchttype een aantal overwegingen worden gegeven die moeten worden betrokken bij de bepaling van het maatschappelijk nut ervan.

Vervoersvluchten

Het vervoer van mensen of goederen van punt A naar punt B kan op verschillende manieren gebeuren, bijvoorbeeld per auto, trein, schip of vliegtuig. Welk van deze mogelijkheden wordt gekozen hangt af van verschillende factoren, zoals:

- duur van de reis;
- comfort voor de reiziger, c.q. kans op schade aan goederen;
- kosten verbonden aan de reis;
- persoonlijke voorkeuren.

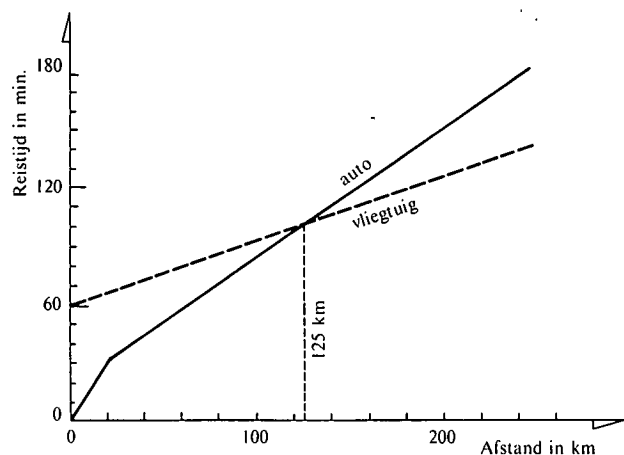
In bedrijfseconomische zin is een vervoersvlucht alleen verantwoord als deze methode van vervoer niet kostenverhogend werkt. Bij het opzetten van een kosten-batenanalyse speelt het element tijdwinst uiteraard een belangrijke rol. Persoonlijke voorkeuren behoren buiten beschouwing te blijven.

De vraag kan worden gesteld of vervoersvluchten altijd tijdwinst opleveren. Op het eerste gezicht lijkt dit een retorische vraag: een vliegtuig is immers sneller dan een auto of een trein. Bij een nadere analyse blijkt echter dat dit niet altijd het geval is. Stel dat mensen of goederen van punt A naar punt B moeten worden vervoerd en dat daarvoor kan worden gekozen uit twee mogelijkheden: auto of vliegtuig. Per auto kan men direct van A naar B rijden, maar bij gebruik van een vliegtuig zal de reis vaak ingewikkelder worden tenzij A en B op luchthavens liggen. In het algemeen zal men eerst per auto van A naar de luchthaven L_A moeten reizen, vervolgens per vliegtuig van L_A naar de luchthaven L_B en ten slotte van L_B weer per auto naar het punt B. In een bijlage bij dit artikel wordt dit nader uitgewerkt. Afhankelijk van de ligging van A en B ten opzichte van de luchthavens L_A en L_B blijkt de auto sneller te zijn dan het vliegtuig voor afstanden tot circa 125 km., tenzij A en/of B toevallig op de luchthavens liggen. Pas bij afstanden groter dan 200 à 300 km. levert het vliegtuig duidelijke tijdwinst op (zie fig. 1).

De voornaamste binnenlandse lijndiensten gaan dan ook van Eelde, Twente en Beek naar Schiphol, afstanden van 150 à 200 km, en worden vrijwel alleen gebruikt als „voortransport“ door mensen die vanaf Schiphol verder vliegen (B valt dan samen met L_B). Hierop zal in dit artikel nog nader

worden ingegaan aan de hand van een voorbeeld gebaseerd op de vluchtgegevens van de luchthaven Teuge over het jaar 1974.

Figuur 1. Reistijd per auto en per vliegtuig als functie van de afgelegde afstand

Waarnemingsvluchten

Het maatschappelijk nut van waarnemingsvluchten is moeilijker te kwantificeren dan dat van vervoersvluchten. In sommige gevallen, bijvoorbeeld fotovluchten, zijn er geen bruikbare alternatieven. Het belang van een gegeven fotoserie zal meestal moeilijk kwantitatief te bepalen zijn en de afweging tegen andere aspecten om het maatschappelijk nut te bepalen wordt daardoor wel erg moeilijk uitvoerbaar. In andere gevallen, bijvoorbeeld de inspectie van gasleidingen, het patrouilleren van verkeerswegen en het controleren van bos en hei op branden kan in de meeste gevallen ook vanaf de grond worden gewerkt. Bij het gebruik van vliegtuigen kunnen deze activiteiten in veel gevallen echter goedkoper en/of doeltreffender worden uitgevoerd. De bedrijfseconomische aspecten zijn in principe te kwantificeren. Bij de bepaling van het maatschappelijk nut moet echter ook rekening worden gehouden met een mogelijke positieve invloed op de werkgelegenheid en, bijvoorbeeld bij bosbrandinspecties, op het milieu.

Verspreidingsvluchten

De verspreidingsvluchten omvatten twee groepen: besproeiings- en reclamevluchten. Besproeiingsvluchten worden voornamelijk uitgevoerd ten behoeve van de landbouw in grootschalige landbouwgebieden. Het maatschappelijk nut van deze vluchten kan in eerste instantie worden bepaald door een afweging van financiële en werkgelegenheidsaspecten, ervan uitgaande dat het gebruik van landbouwgiften op zich wel maatschappelijk nuttig is. Bespuitingen kunnen in principe echter ook vanaf de grond worden uitgevoerd. De invloed op de werkgelegenheid zal in eerste instantie vermoedelijk negatief zijn, omdat bespuiting vanaf de grond per hectare meer tijd kost en daardoor meer mankracht vraagt.

Bij de tweede groep, de reclamevluchten, ligt de afweging veel moeilijker. Steeds grotere groepen van de bevolking beschouwen deze vluchten als ongewenst. In bedrijfseconomische zin kunnen deze vluchten nuttig zijn als kan worden bewezen dat het effect per bestede gulden hoger is dan van alle andere reclamemiddelen. Daarmee is het maatschappelijk nut echter nog niet bewezen, omdat dit moet worden bepaald in een afweging van mogelijke bedrijfseconomische voordelen tegen milieutechnische en ideële bezwaren. De invloed op de regionale werkgelegenheid is in eerste instantie beperkt tot de firma die de reclamevluchten verzorgt. Bovendien zijn het

vooral de grote landelijke bedrijven die op deze wijze reclame maken, niet de kleinere plaatselijke bedrijven.

Recreatievluchten

Recreatie is een steeds belangrijker wordende activiteit in de huidige samenleving. Daarmee is nog niet vastgesteld dat ook elke vorm van recreatie maatschappelijk nuttig moet worden geacht: iedere vorm van recreatie zal apart geëvalueerd moeten worden. Daarbij zullen onder andere vragen bekeken moeten worden als:

- hoe ligt de verhouding tussen het aantal recreanten en het aantal mensen dat wordt gehinderd;
- hoeveel subsidie is nodig om een bepaalde recreatievorm in stand te houden; is dit per recreant meer of minder dan bij andere recreatievormen;
- hoeveel oppervlakte is er nodig per recreant;
- heeft een recreatievorm ongewenste consequenties bijvoorbeeld voor het milieu.

Alvorens een subsidie wordt toegekend zouden deze vragen moeten worden beantwoord.

In de groep recreatievluchten vallen verschillende soorten vluchten en iedere groep veroorzaakt een eigen patroon van geluidshinder, direct gebonden aan de aard van de vlucht. De invloed op de werkgelegenheid is tweeledig. Enerzijds kan er enige recreatiegebonden werkgelegenheid ontstaan, bijvoorbeeld piloten voor de rondvluchten en aanvullende horecavoorzieningen. Anderzijds ontstaat er directe werkgelegenheid, bijvoorbeeld door productie en onderhoud van de vliegtuigen, bemanning van de luchthaven en het geven van vlieglessen. Het is echter nooit onderzocht hoe deze werkgelegenheid zich qua omvang verhoudt tot de werkgelegenheid rond andere recreatie-objecten zoals dierentuinen, de watersport, de zwemsport enz.

Ondersteunende vluchten

Het maatschappelijk nut van lesvluchten wordt in eerste instantie afgeleid uit het maatschappelijk nut van de kleine luchtvaart. Het opleiden van sportvliegers is slechts dan nuttig als sportvliegen als een maatschappelijk nuttige recreatievorm wordt ervaren. Dezelfde overwegingen gelden mutatis mutandis ook voor de onderhoudsvluchten. Beide vluchttypen stimuleren alleen de directe, aan de luchtvaart gebonden werkgelegenheid.

De maatschappelijke kosten en baten van de ondersteunende vluchten zijn dus ten nauwste verbonden met die van de commerciële en recreatieve vluchten. Een eventuele subsidie voor deze vluchten moet dan ook worden beschouwd als een indirecte subsidie voor de commerciële respectievelijk recreatieve activiteiten van de luchthaven, die ondersteund worden.

Overheidssubsidie... waarvoor?

Zoals zoveel maatschappelijke activiteiten kunnen ook luchthavens door de overheid worden gesubsidieerd. Dat betekent, althans in principe, dat de overheid het maatschappelijk nut van de kleine luchtvaart positief beoordeelt. De voornaamste factoren daarbij zijn vermoedelijk de veronderstelde stimulerende invloed van een luchthaven op de werkgelegenheid in het omliggende gebied en de recreatieve functie. Tot voor kort zijn de aan de kleine luchtvaart verbonden nadelen steeds gebagatelliseerd.

De toegekende subsidies worden in het algemeen niet gesplitst in een deel ten behoeve van de werkgelegenheidsfunctie en een deel ten behoeve van de recreatieve functie. Daardoor wordt het moeilijk de hoogte van de toegekende subsidies te

vergelijken met die voor andere maatschappelijk nuttige activiteiten, zoals de stimulering van de werkgelegenheid op andere wijze of de bevordering van sport en recreatie.

Een subsidie voor het recreatieve belang van een luchthaven kan worden vergeleken met overheidssubsidies voor de sport of voor grote recreatieprojecten (Flevohof, Artis, Openluchtmuseum, Busloo, enz). De hoogte van de subsidies kan dan worden genormeerd op het aantal actieve deelnemers of het aantal bezoekers. In het hierna volgende voorbeeld Teuge wordt dit nader uitgewerkt.

Een subsidie voor het werkgelegenheidsbelang van een luchthaven kan alleen nader worden geëvalueerd als een onderscheid wordt gemaakt tussen de verschillende functies van de uitgevoerde vluchten. De commerciële vluchten zijn in eerste instantie van belang voor de ontwikkeling van de functionele werkgelegenheid, dat wil zeggen werkgelegenheid die essentieel gebonden is aan de geboden vervoers-, waarnemings- en/of verspreidingsfunctie. Zij kunnen zoals reeds is opgemerkt de werkgelegenheid in een groot gebied rond de luchthaven beïnvloeden, in positieve zowel als in negatieve zin. Het netto-effect op de werkgelegenheid moet van geval tot geval nauwkeurig worden bestudeerd. De hoogte van een eventuele subsidie kan worden vergeleken met die voor het aantrekken van bedrijven in een gebied, bijvoorbeeld in het kader van het spreidingsbeleid, of het op andere wijze stimuleren van bestaande bedrijven.

De recreatieve vluchten kunnen ook de werkgelegenheid beïnvloeden, met name in de recreatieve sfeer. Deze invloed zal vermoedelijk vergelijkbaar zijn met die van andere grote recreatieprojecten zoals de hierboven reeds genoemde.

Ten slotte wordt de werkgelegenheid op en vlak bij de luchthaven nog gestimuleerd door het totaal aantal vluchten, ongeacht hun functie. Onder invloed van deze directe stimulans ontstaan bedrijven voor de verkoop en reparatie van vliegtuigen, het geven van vlieglessen, het verhuren van luchttaxi's, enz. Deze werkgelegenheid speelt een belangrijke rol bij een afweging van het maatschappelijk nut van een luchthaven. Zij is echter slechts van beperkt belang voor het bedrijfsleven in de regio als geheel en dient dus bij de afweging niet hetzelfde gewicht te krijgen als de functioneel gestimuleerde werkgelegenheid.

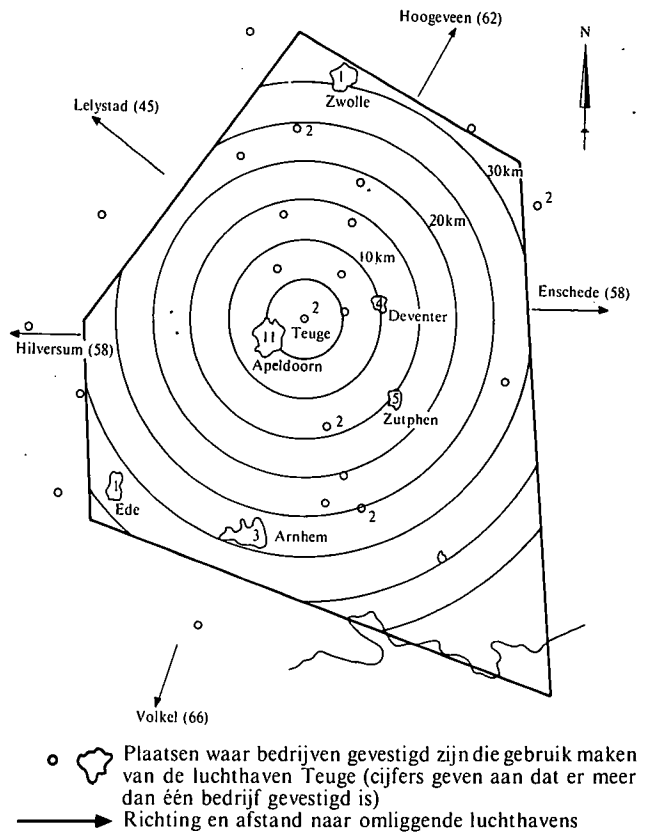
Het subsidiebeleid van de overheid ten aanzien van kleine luchthavens zou aan duidelijkheid winnen als het direct gekoppeld werd aan de diverse functies van de kleine luchtvaart.

Teuge International Airport: een analyse

Ter illustratie van de voorgaande beschouwingen worden in dit hoofdstuk de gegevens over het gebruik van Teuge International Airport in 1974 nader geanalyseerd. De gebruikte gegevens zijn grotendeels ontleend aan de nota *Lawaai-belasting rond de luchthaven Teuge*, opgesteld in 1976 door de Werkgroep Geluid van de Regionale Milieuraad Oost-Veluwe 2) in opdracht van en in samenwerking met de directie van de luchthaven. Daarnaast zijn gegevens ontleend aan enkele perscommuniqué's en aan de *Beleidsnota 1975* van de luchthaven.

De luchthaven Teuge ligt ongeveer 5 km. ten oosten van Apeldoorn, 10 km. ten westen van Deventer en 15 km. ten noordoosten van Zutphen. Figuur 2 toont de ligging van Teuge ten opzichte van de omringende luchthavens. In deze kaart zijn tevens de plaatsen aangegeven waarin bedrijven zijn gevestigd die van Teuge gebruik maken, en de begrenzing van de regio Teuge, dat wil zeggen van het gebied dat dichterbij Teuge ligt dan bij een van de omringende luchthavens. De gemiddelde afstand van de 44 bedrijven die van Teuge gebruik maken tot de luchthaven is hemelsbreed 15 km. Als ook buiten de regio Teuge gelegen bedrijven die toch van Teuge gebruik maken worden meegeteld, dan gaat het om 55 bedrijven met een gemiddelde afstand tot Teuge van hemelsbreed 19 km.

Figuur 2. Invloedsfeer van Teuge (gebied dat dichterbij Teuge ligt dan bij andere luchthavens)

Vliegbewegingen op Teuge

Tabel 1 geeft een overzicht van de vluchten op Teuge. De commerciële vluchten vormen slechts een klein deel (8%) van de in 1974 geregistreerde vliegbewegingen. Hieronder vallen vervoersvluchten (2300 vliegbewegingen), waarnemingsvluchten (188 vliegbewegingen) en verspreidingsvluchten (2208 vliegbewegingen).

Tabel 1. Vliegbewegingen op Teuge in 1974

Vluchttype	Vliegbewegingen		Vluchten a)
	aantal	%	
Vervoersvluchten b)	2.300	4,0	2.300
Waarnemingsvluchten (alleen luchtfotografie)	188	0,3	94
Verspreidingsvluchten (alleen luchtrecclame)	2.208	3,8	1.104
Totaal commerciële vluchten	4.696	8,1	3.498
Paravvluchten	1.906	3,3	953
Rondvluchten	2.446	4,2	1.223
Optrekken zweefvliegtuigen	2.356	4,0	1.178
Sportvluchten (overland)	4.972	8,6	4.972
Sportvluchten (terrein)	13.747	23,7	6.873
Totaal recreatieve vluchten	25.427	43,8	15.199
Lesvluchten (overland)	1.710	3,0	1.710
Lesvluchten (terrein)	25.430	43,8	12.715
Onderhoudsvluchten (overland)	768	1,3	768
Totaal ondersteunende vluchten	27.908	48,1	15.193
Totaal aantal	58.031	100	33.890

a) Een vlucht komt overeen met twee vliegbewegingen die bij terreinvluchten beide op Teuge worden geregistreerd.
 b) De luchthaven geeft op dat er 3068 commerciële overlandvluchten zijn. In deze studie worden deze vluchten verdeeld over de echte commerciële vluchten (vervoer), recreatieve vluchten (sport) en ondersteunende vluchten (les en onderhoud). De verdeling over deze categorieën is niet bekend, maar wordt ten behoeve van het volgende betoog gesteld op 75% vervoersvluchten en 25% onderhoudsvluchten:

2) Adres: Stadskantoor, Apeldoorn.

Tabel 2 geeft een overzicht van de overlandvluchten (uitgezonderd lesvluchten) naar afgelegde afstand. De groep van buitenlandse vluchten omvat alleen zakenvluchten. Helaas is voor de binnenlandse overlandvluchten geen onderscheid gemaakt tussen de vervoers-, recreatieve en onderhoudsvluchten. Indien voor het gemak wordt aangenomen dat de afstandsverdeling van de verschillende typen binnenlandse vluchten gelijk is, dan blijkt dat slechts 951 vervoersvluchten een afstand overbruggen groter dan 125 km. Van de 2.300 commerciële vervoersvluchten levert dus slechts 41% enige tijdswinst op. Bij vluchten tot 200 km. is de tijdswinst minimaal (24 minuten op een totale reistijd van 150 minuten). Uit tabel 2 blijkt dat slechts 24% van de commerciële vluchten een grotere afstand betreft.

Tabel 2. Aantal vervoersvluchten geregistreerd op Teuge dat gegeven afstanden overschrijdt (1974)

Afstand in km	Cumulatief aantal vliegbewegingen						
	Binnenlands			Buitenlands		Totaal	
	totaal overlandvluchten a)	waarvan vervoersvluchten b)	cum. %	aantal vervoersvluchten	cum. %	aantal vervoersvluchten	cum. %
0	7941	1379	100	921	100	2300	100
50	6398	1111	81	830	90	1941	84
75	4299	746	54	830	90	1576	69
100	3319	576	42	774	84	1350	59
125	1546	268	19	683	74	951	41
150	572	99	7	634	69	733	32
200	0	0	0	563	61	563	24

a) Omvat alle binnenlandse vervoers-, les-, onderhouds- en sportvluchten
 b) De afstandsverdeling van de vervoersvluchten wordt gelijk verondersteld aan die van alle binnenlandse overlandvluchten. Hierbij moet worden bedacht dat de opgegeven bestemming altijd de plaats van de eerste landing is; in een aantal gevallen zal dit slechts een tussenlanding zijn op weg naar een op grotere afstand liggende bestemming. Hierover zijn geen gegevens bekend.

Het grootste deel van de commerciële vervoersvluchten levert dus geen of nauwelijks tijdswinst op en is in bedrijfs-economische zin daardoor vermoedelijk niet of nauwelijks verantwoord. Het lijkt er sterk op dat persoonlijke in plaats van zakelijke motieven een dominerende rol spelen bij de keuze van het vervoermiddel.

Subsidie in perspectief

De luchthaven Teuge heeft in 1974 aan overheids-subsidies een bedrag gekregen van f. 333.428 terwijl aan landingsgelden door de gebruikers slechts f. 87.403 is opgebracht. Per vliegbeweging is de subsidie f. 5,77 geweest, de eigen bijdrage van de vlieger slechts f. 1,51.

De grootte van deze bedragen kan op verschillende manieren nader worden geëvalueerd, waarbij ervan wordt uitgegaan dat de ondersteunende vluchten slechts worden uitgevoerd ten gunste van de commerciële en recreatieve vluchten.

In de *Beleidsnota voor Teuge* wordt de subsidie niet specifiek aan een van de laatste twee groepen toegekend, maar bij de mondelinge toelichting van de nota is veel nadruk gelegd op het belang van Teuge voor de werkgelegenheid. Door middel van verschillende verdeelsleutels kan het bedrag van de subsidie natuurlijk worden verdeeld over de recreatieve en commerciële functies van de luchthaven. De keuze van een dergelijke sleutel is echter arbitrair. Met twee voorbeelden kunnen de consequenties van de beide grensgevallen worden

geïllustreerd: een subsidie alleen voor de vervoersvluchten en alleen voor de recreatieve vluchten.

Stel dat de overheid besluit de luchthaven te subsidiëren uitsluitend vanwege het economische belang van de zakenvluchten voor de omliggende regio. Per tijdswinst-gevende vervoersvlucht vanaf Teuge is dan in 1974 een subsidie toegekend van f. 333.428/951 = f. 350. Veronderstel verder dat alle Nederlandse luchthavens een vergelijkbare overheidssteun ontvangen. De totale subsidie voor een binnenlandse overlandvlucht is dan f. 700 per vlucht!

Een andere veronderstelling zou kunnen zijn dat de commerciële vluchten zichzelf moeten bedruipen, maar dat de overheid een subsidie toekent voor de recreatieve functie van de luchthaven. In het totaal zijn er 25.427 vliegbewegingen geregistreerd. Per vliegbeweging is de subsidie f. 13,11 geweest, per terreinvlucht het dubbele, namelijk f. 26,22. Het gemiddelde aantal passagiers per recreatieve vlucht is helaas niet bekend. Stel dat dit op circa 3 zou mogen worden gesteld, dan is de subsidie per passagier ongeveer f. 9. Dit cijfer kan worden vergeleken met de overheids-subsidie voor andere recreatievormen, zoals bijvoorbeeld de zwemsport. In 1974 bedroeg deze subsidie ongeveer f. 150 mln. 3) voor 100 mln. geregisteerde bezoeken 4) aan de Nederlandse zwembaden, ofwel f. 1,50 per bezoeker.

Deze cijfers kunnen ook nog in ander perspectief worden geplaatst. Er zijn ongeveer 700 personen die van het vliegveld gebruik maken voor hun actieve recreatie (dit zijn de leden van de verschillende op Teuge gebaseerde vliegverenigingen, individuele vliegers, parachutespringers, zweefvliegers en modelvliegers). Per persoon wordt een subsidie toegekend van f. 476. Stel dat de gemiddelde actieve zwemsporter 50 keer per jaar zwemt, dan zijn er circa 2 miljoen actieve zwemsporters in ons land. De subsidie per zwemsporter is in 1974 circa f. 75 geweest, minder dan 16% van het bedrag dat per lucht-sporter uitgegeven wordt.

Conclusies

- De instandhouding van de kleine luchtvaart legt zware lasten op de gemeenschap.
- Slechts 41% van de commerciële vervoersvluchten op Teuge levert enige tijdswinst op, slechts 24% levert meer dan 24 min. tijdswinst. De keuze van het vervoermiddel lijkt meer bepaald te worden door de persoonlijke voorkeur van de vlieger dan door zuiver zakelijke motieven.
- Stel dat de overheid de kleine luchthavens subsidieert vanwege het belang voor de werkgelegenheid. De subsidie voor Teuge bedroeg in 1974 dan maar liefst f. 700 per bedrijfseconomisch verantwoorde vervoersvlucht.
- Stel daarentegen dat de subsidie gegeven wordt voor het recreatieve belang van de kleine luchtvaart. De subsidie per vlucht op Teuge in 1974 was dan ruim zesmaal zo hoog als de overheids-subsidie op de zwemsport per actieve sportman c.q. recreant.

H.E. Sweers

(Voor bijlage, zie ommezijde)

3) Uitgaven voor personeel, materiaal, afschrijving, rente enz. Voorlopige cijfers van het CBS.
 4) CBS, *Statistisch Bulletin*, 23 september 1977, gegevens over 1975; aantal bezoeken in 1974 onbekend, maar wordt bij benadering gelijk gesteld aan aantal in 1975.

adverteer in ESB

Bijlage. Berekening van reistijden

De reis van A naar B verloopt per auto direct van A naar B of per auto van A naar de luchthaven L_A , per vliegtuig van L_A naar de luchthaven L_B en per auto van L_B naar B. De reistijden R_a per auto en R_b per vliegtuig worden berekend als functie van de afstand x tussen A en B. Daarbij worden de volgende veronderstellingen gemaakt.

Stel dat A en B in de bebouwde kom liggen. Om van A naar B te rijden wordt eerst 10 km op stedelijke en tertiaire wegen gereden met een gemiddelde snelheid van 40 km/h, daarna over hoofdwegen met een gemiddelde snelheid van 100 km/h en de laatste 10 km weer op stedelijke en tertiaire wegen met een snelheid van 40 km/h. Bovendien wordt rekening gehouden met enkele kleine omwegen door aan te nemen dat de werkelijk af te leggen afstand 10% groter is dan de hemelsbrede afstand x tussen A en B. Voor afstanden groter dan 20 km wordt R_a berekend met:

$$R_a(x) = 30 + \frac{x - 20}{100} \cdot 60 + \frac{0,1x}{100} \cdot 60 \cong 18 + 0,66x \text{ [min]}$$

De reistijd bij gebruik van een vliegtuig is iets moeilijker te berekenen. Er zijn in Nederland momenteel 14 burgerluchthavens opengesteld voor de kleine luchtvaart en 3 militaire luchthavens die gedeeltelijk zijn opengesteld. Dit komt grofweg neer op één luchthaven per 2.000 km². De gemiddelde afstand van een willekeurig punt A of B tot de dichtstbijzijnde luchthaven is daarmee 15 tot 30 km. Uitgaande van een gemiddelde afstand van 15 km tussen A en L_A respectievelijk L_B en B, en dezelfde rijsnelheden als voor transport per auto, kosten voor- en na-transport elk 18 minuten. Daarbij moet worden opgeteld het tijdverlies dat ontstaat door overstappen

c.q. overladen op de luchthaven, wat zelfs bij een kleine luchthaven niet veel sneller zal kunnen zijn dan in circa 7 minuten. Voor- en na-transport kosten dus elk 25 minuten. Bij een grote luchthaven als Schiphol zal met name de overstap- c.q. verlaad-tijd veel langer zijn.

De reistijd van L_A naar L_B wordt bepaald door de afstand tussen de luchthavens, die gelijk x gesteld wordt en de snelheid van de gebruikte vliegtuigen, die voor de in Nederland geregistreerde toestellen gemiddeld op 180 km/h gesteld kan worden. Er zijn in Nederland slechts weinig snellere, tweemotorige toestellen geregistreerd. Op Teuge, bijvoorbeeld wordt 95% van alle overlandvluchten uitgevoerd met kleine, één-motorige toestellen. Verder moet het vliegtuig rekening houden met enig tijdverlies bij starten en landen, omdat van platform naar startbaan moet worden getaxied en tevens moet worden gewacht op toestemming om te starten c.q. te landen. Hiervoor wordt gerekend op 5 minuten tijdverlies bij start en landing, naast de reeds genoemde tijdverliezen ten gevolge van het overstappen c.q. overladen.

De totale reistijd bij gebruik van een vliegtuig wordt gegeven door:

$$R_b(x) = 2 \cdot 25 + 2 \cdot 5 + \frac{x}{180} \cdot 60 = 60 + 0,33x \text{ [min]}$$

De afstand tussen L_A en L_B is gelijk gesteld aan de afstand tussen A en B omdat deze punten op een willekeurige plek kunnen liggen in de door de beide luchthavens bediende regio's.

Wellicht ten overvloede wordt erop gewezen dat de bovenstaande berekeningen berusten op een groot aantal veronderstellingen en schattingen, die echter allemaal gericht zijn op een bepaling van de reisduur onder optimale condities. Er wordt geen rekening gehouden met de kans op vertragingen (die niet gelijk is voor auto en vliegtuig) en de invloed van de weersomstandigheden op de reistijd en de mogelijkheid om op een willekeurig moment te reizen met het gekozen vervoermiddel (mist, vorst, sneeuw enz.).

De Nederlandsche Bank NV

te Amsterdam
vraagt voor haar Studiedienst een

economist*

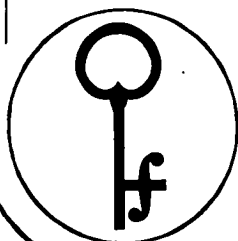
De werkzaamheden betreffen:

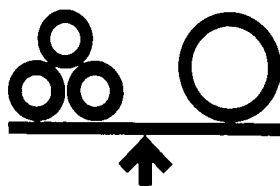
- het analyseren van de Nederlandse monetaire en financiële ontwikkeling, alsmede
- andere taken die voor het beleid van de Bank van belang zijn.

Leeftijd niet hoger dan ca. 30 jaar.

Schriftelijke sollicitatie, onder opgave van leeftijd, opleiding, (hoofd- en bijvakken) en eventuele ervaring te richten aan De Nederlandsche Bank N.V., afdeling Personeelzaken-uitvoering, Postbus 98, 1000 AB Amsterdam.

* Zij die verwachten hun studie binnenkort te zullen voltooien kunnen eveneens reflecteren.

De dollar, wisselkoerspolitiek van een sleutelvaluta

DRS. J. C. VAN KESSEL*

Sinds half april is de dollar weer in herstel. Begin januari was de Amerikaanse regering al overstag gegaan: het disconto werd verhoogd en de ter beschikking staande interventiefondsen geactiveerd; de periode van „benign neglect” behoorde tot het verleden. Voor de valutamarkten kwam deze ommekeer echter te laat om de sterke baisse-stemming om te buigen. De dollar bereikte eind maart nieuwe dieptepunten toen het resultaat van intensief overleg tussen de Verenigde Staten en West-Duitsland — verdubbeling van de DM „swapline” naar \$ 4 mrd. — de valutamarkten teleurstelde. Het oplopen van de dollarkoers vanaf half april lijkt eerder het gevolg van een uitgewerkt raken van een baisse-stemming, gevolgd door het gebruikelijke technische herstel, dan dat het kan worden toegeschreven aan actie van de monetaire autoriteiten, die steunt op fundamentele overeenstemming over de te volgen koers. Hoewel nu op korte termijn weer een bodem in de dollarkoers bereikt lijkt, is juist in de fundamentele oorzaken van de dollaronrust weinig ten goede gekeerd. De verschillen van inzicht over de aard van de problematiek en dientengevolge over de gewenste politiek zijn gebleven. De combinatie van de dollar als sleutelvaluta en de Verenigde Staten als zwaargewicht in de internationale conjunctuur verhinderen gemakkelijke oplossingen.

De externe positie van de Verenigde Staten

In tegenstelling tot de jaren zestig, toen het probleem van de Amerikaanse betalingsbalans gelegen was in een sterk negatieve kapitaalbalans, is thans de handelsbalans de boosdoener. Het afgelopen jaar sloot de handelsbalans met een tekort van \$ 31,3 mrd., de lopende rekening met een tekort van \$ 20,2 mrd. Daarnaast vloeiden nog dollars af via de kapitaalrekening en „leads” en „lags”. Tegenover deze uitstroom via de lopende rekening en de kapitaalrekening stond een stijging van de officiële reserves van het buitenland, die tegen de \$ 35 mrd. liep. Het tekort op de handelsbalans lag in de eerste drie maanden van dit jaar

Tabel 1. Relatieve exportgroei (toename export minus groei van de exportmarkt)

	gem. 1960-1973	1973	1974	1975	1976	gem. 1973-1976
Verenigde Staten	-2	4	-0,75	6,5	-4	5,75
Japan	7,75	-8	3,5	-0,5	12	7
Canada	-1,75	0	-1,5	1,5	-4,5	-4,5
Frankrijk	2,5	-2	2,75	-3,75	-2,5	-5,5
Duitsland	0,5	5,5	4,5	-8,25	1,5	3,25
Italië	3,5	-2	-1,5	1,5	0,5	-1,5
Verenigd Koninkrijk	-3,25	-0,5	-4,5	-1,25	-3,5	-9,75
België	1,5	2,5	-7	-4,75	0,5	-8,75
Nederland	1,25	5	1,25	-3,25	0	3

op een niveau van \$ 39 mrd. op jaarbasis.

Vanaf juni 1977 zette een duidelijke en krachtige depreciatie van de dollar in ten opzichte van de DM en de yen. Eind april 1978 noteerde de dollar 12% lager ten opzichte van de DM en 16% lager ten opzichte van de yen. Gewogen naar samenstelling van de buitenlandse handel was de depreciatie veel geringer en beliep slechts circa 4%.

Traditioneel ligt de verklaring voor een verslechtering van de handelsbalans of in een verschil in volumeconjunctuur tussen binnen- en buitenland, ofwel in een kostenontwikkeling die, rekening houdend met de koersontwikkeling, uit de pas loopt met de kostenontwikkeling van de concurrenten. Na de oliecrisis dient men dan nog als derde element in de analyse de ontwikkeling in de energiebalans toe te voegen. Tot slot is ook de structuur van de in- en uitvoer van belang. De aard van de internationaal verhandelde producten en geografische spreiding van de in- en uitvoer kunnen een snel hervinden van evenwicht op de handelsbalans in de weg staan.

Voor een deel vindt de verslechtering van de Amerikaanse handelsbalans een duidelijke verklaring in het verschil in volumeconjunctuur. In 1977 realiseerden de Verenigde Staten een BNP-groei van bijna 5% tegen gemiddeld 3,5% in de overige geïndustrialiseerde landen. De export naar deze landen belooft 60% van Amerika's totale export. Omkering van dit verschil in conjunctuurfase zou naar schatting het tekort op de lopende rekening vrijwel doen verdwijnen. Door de conjunctuurgolf heen betekent dit echter gemiddeld nog altijd een fors tekort.

Globale uitspraken over onder- of

overwaardering van een valuta lijden notoir aan onbetrouwbaarheid. Behalve de keuze van de relevante kostenontwikkeling (groothandelsprijzen, loonkosten per eenheid produkt, exportprijzen) moet men een startpunt vinden dat bij benadering een evenwichtspositie weerspiegelt. Uitspraken op basis van gewogen gemiddelden (naar handelsaandelen gewogen wisselkoersontwikkeling gecorrigeerd voor verschillen in kostenontwikkeling) versluiëren meer dan zij onthullen. Een globale benadering, die enig houvast biedt, is de ontwikkeling van het marktaandeel op de exportmarkten. Volgens berekeningen van de OECD is de relatieve positie van Amerika op zijn exportmarkten in de periode 1973 tot en met 1976 met 5,75% verbeterd. Met uitzondering van Japan boekten andere industrielanden een minder resultaat (zie tabel 1).

Hoewel 1976 voor de Verenigde Staten een verlies van 4% opleverde en 1977 waarschijnlijk nog een lichte teruggang zal laten zien, kan op grond van deze cijfers alleen nog niet tot een duidelijk verlies aan concurrentiekracht worden geconcludeerd. Zeker wordt er geen koersaanpassing door gerechtvaardigd zoals b.v. ten opzichte van de DM is opgetreden.

De problemen van de Amerikaanse energiebalans zijn bekend. Bij een vrijwel stagnerende binnenlandse olieproductie in de afgelopen jaren moest de additionele behoefte volledig op de wereldmarkt worden gedekt. Het aandeel van olie in de totale invoer liep hier-

* De auteur is medewerker van het Economisch Bureau van de Amro-bank.

door op van 9% in 1972 tot 33% in 1977. Tenzij men de importbehoefte weet terug te dringen door een verhoogde binnenlandse energieproductie en/of afremming van het binnenlands verbruik, kan de stijging van de olierekening alleen worden opgevangen door een verhoogde export-inspanning.

De structuur van de Amerikaanse export is echter hierbij een handicap. Rond 20% van de export bestaat uit agrarische producten, m.n. granen, waarbij de exportmogelijkheden afhankelijk zijn van de oogstsituatie elders en verder door tariefbarrières beperkt worden (EG, Japan). Machines en transportmaterieel vertegenwoordigen ruim 40% van de exportwaarde. In het huidige internationale economische beeld, gekenmerkt door het uitblijven van een duidelijke investeringsopleving in de industrielanden, biedt het investeringsgoederenpakket weinig trekkracht. Daarnaast speelt bij de Amerikaanse export ook een rol, dat naar schatting een vijfde van de export uit handel binnen concernverband bestaat. Deze op grond van in het verleden bestaande koersverhoudingen tot stand gekomen productie-allocatie, kan zich slechts langzaam aanpassen aan gewijzigde kostenverhoudingen.

Wisselkoerspolitiek en sleutelvaluta

Een land dat wordt geconfronteerd met een tekort op de lopende rekening, heeft in beginsel de keuze tussen externe financiering van het tekort (intering op de reserves daaronder begrepen) dan wel een zodanige verschuiving in de verhouding tussen binnen- en buitenlandse bestedingen dat evenwicht op de lopende rekening ontstaat. Naarmate het deficit persistenter van aard blijkt, zal aan aanpassing niet te ontkomen zijn. Zoals aangegeven schuilt in het tekort op de Amerikaanse lopende rekening een hardnekkig element, samenhangend met het probleem van de energiebalans.

Kiest een land voor een aanpassing van de verhouding tussen binnenlandse en buitenlandse bestedingen, dan ligt het meest een politiek voor de hand, waarbij het groeitempo van de binnenlandse bestedingen (m.n. particuliere en overheidsconsumptie) onder dat van de belangrijkste handelspartners wordt gedrukt. In lijn hiermee zullen prijs- en inkomenspolitiek alsmede monetaire politiek tevens dienen te zijn gericht op het terugdringen van het inflatietempo naar een voor een stabiele wisselkoersontwikkeling noodzakelijk niveau. Wisselkoerspolitiek, d.w.z. onder deze omstandigheden het bewust nastreven van depreciatie, komt in aanmerking indien in de uitgangssituatie het kostenpeil zodanig uit de pas loopt, dat geleidelijkheid uit den boze is en herstel van de concurrentiekracht mede moet worden geforceerd door wisselkoersaanpassingen.

Hoe liggen deze opties nu bij een land,

waarvan de munt sleutelvaluta is? Kenmerk van een sleutelvaluta is dat andere landen deze valuta aanhouden om daarmee de koers van hun eigen valuta op een gewenst peil te houden. Voor zover deze landen de bestaande koersverhoudingen acceptabel achten, betekent dit dat een eventueel betalingsbalanstekort van het sleutelvalutaland zich zelf financiert via een aanwas van de deviezenreserves, aangehouden door andere landen bij het sleutelvalutaland. Zich baserend op de stabiliserende intentie van de landen, die hun reserves in de sleutelvaluta aanhouden, zullen ook de private houders vertrouwen hebben in de sleutelvaluta.

De automatische zelffinanciering van het betalingsbalanstekort betekent voor het sleutelvalutaland dat geen actieve financieringspolitiek gevoerd hoeft te worden en dat automatisch aanpassings-tijd verkregen wordt om het structurele tekort weg te werken. In dit beeld past niet de depreciatiepolitiek, die de Amerikaanse regering in 1977 leek te willen voeren. Allereerst was voor het recht-trekken van de handelsbalans ruimschoots tijd aanwezig. Voor zover het kostenpeil uit de pas liep, zou een terugdringen van het inflatietempo het ge-eigende antwoord zijn. Daarnaast mocht worden verwacht dat door de geringe prijselasticiteit van grote delen van het exportpakket de voordelen van depreciatie slechts op langere termijn zichtbaar zouden worden, als al niet voor die tijd de voordelen door de extra inflatie via de stijging van het importprijspeil teniet zouden zijn gedaan.

Ook al is men echter overtuigd van de noodzaak van depreciatie van een sleutelvaluta, dan blijft de vraag in hoeverre een effectieve depreciatie op zich mogelijk is. De formele of informele koersbinding, die andere landen onderhouden, verhinderen juist een eenzijdige depreciatie. Vandaar dat de effectieve depreciatie van de dollar tot nu toe beperkt is gebleven, ondanks de forse koersval ten opzichte van sommige valuta's. De onrust, die echter uitgaat van een depreciatie-intentie, dwingt de houders naar alternatieve valuta te zoeken. Met name private houders, die het minst koersrisico kunnen dragen, zullen het snelst reageren. De weinige landen, waarvan de munt als substituut van de dollar wordt gezien, willen deze rol juist niet. De gevolgen van een ongecontroleerde vlucht in hun valuta's drijft de koers tot onaanvaardbare hoogte op, of noodzaakt tot massale interventies waardoor de binnenlandse geldhoeveelheid tot eveneens onaanvaardbare hoogte wordt opgeblazen.

Indien een sleutelvalutaland wordt geconfronteerd met het wegvallen van de automatische passieve financiering van het betalingsbalanstekort, is er het alternatief van een actieve financieringspolitiek (het lenen op de internationale geld- en kapitaalmarkten). Overgang van een

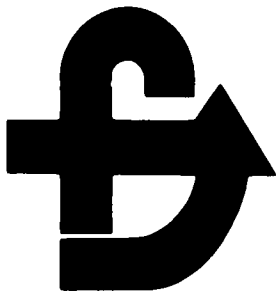
passieve naar actieve financieringspolitiek betekent echter dat de impliciete verantwoordelijkheid voor de koersverhoudingen verschuift van de individuele landen naar het reservevalutaland. Deze verantwoordelijkheid is voor één land te zwaar, zoals de dollarcrisis in het begin van de jaren zeventig heeft bewezen, en ook niet rechtvaardig. Het voordeel van stabielere koersverhoudingen valt aan beide partijen toe. Een technische complicatie van actieve financiering is voorts dat in het merendeel der financieringsconstructies moet worden ingegrepen in de vrijheid van kapitaalverkeer, omdat anders de stabilisatiepolitiek zou kunnen worden gefrustreerd door speculatieve kapitaalbewegingen van ingezetenen en niet-ingezetenen. Een dergelijk ingrijpen in het kapitaalverkeer kan slechts tijdelijk zijn, omdat het op den duur leidt tot afkalving en uiteindelijk volledige ondergraving van de positie van de sleutelvaluta.

Tot nu toe is buiten beschouwing gebleven wat de effecten zijn van de diverse opties voor de internationale conjunctuur. Voortzetting van de deficitfinanciering door Amerika houdt de importvraag op peil. Voor zover deze importvraag bij OPEC-landen met een surplus op de lopende rekening terecht komt, draagt het weinig bij aan de internationale conjunctuur. Het forceren van een depreciatie door het sleutelvalutaland drijft de kapitaalstromen naar de „next best“-valuta, waardoor de desbetreffende landen, voor zover de koersappreciatie de kostenontwikkeling te boven gaat, een deflatoire impuls krijgen.

Conclusie

Het de facto functioneren van de dollar als sleutelvaluta heeft het nadeel dat het wisselkoersinstrument niet kan worden ingezet. Het biedt echter het voordeel dat voldoende aanpassings-tijd automatisch aanwezig is om een structureel tekort op de betalingsbalans weg te werken. Van de gelegenheid om in 1977 een duidelijke, hierop gerichte, structurele, politiek, zodanig gesteund door middellange financiering in sterke valuta's, te annexeren, hebben de Verenigde Staten in 1977 geen gebruik gemaakt. Het gevolg hiervan is dat thans de Amerikaanse conjunctuur niet aan de dwang van een zwakke externe positie ontkomt. Hogere rente ter verdediging van de dollar en hogere inflatie via de stijging van het importprijspeil verzwakken de binnenlandse conjunctuur. De trekkracht van de Amerikaanse economie op de internationale conjunctuur zal afnemen zonder dat andere landen in staat lijken deze rol over te nemen. Of de dollar bij groeivertraging en hogere inflatie het vertrouwen als sleutelvaluta herwint is wel zeer de vraag.

J. C. van Kessel

Meetlatten voor de tertiaire verdeling

DRS. J.G.A. VAN MIERLO

De doelstellingen van economische politiek die de overheid voert, kunnen worden teruggebracht tot de analytische driedeling: allocatietaak, stabilisatietaak en verdelingstaak 1). De allocatietaak omvat de voorziening van goederen en diensten die niet via de markt verschaft kunnen worden dan wel niet behoren te worden. De stabilisatietaak bestaat uit het voeren van een conjunctuurpolitiek waardoor een evenwichtige ontwikkeling van de volkshuishouding wordt bevorderd. De verdelingstaak omvat de totstandbrenging van een rechtvaardige c.q. aanvaardbare verdeling van welvaart, inkomen en vermogen over de leden van de volkshuishouding. Wat betreft de verdelingstaak van de overheid dringen zich de volgende fundamentele vragen op: 1. wat is een rechtvaardige c.q. aanvaardbare verdeling?; 2. hoe ziet de feitelijk bestaande verdeling er uit?; 3. hoe kan de overheid de verdeling beïnvloeden?; 4. hoe kan de invloed van de overheid op de verdeling worden vastgesteld? De eerste vraag betreft de norm, de tweede vraag de bestaande situatie, en de derde en vierde raken de beleidsmogelijkheden van de overheid.

Beantwoording van de vierde vraag brengt ons op het moeilijke terrein van de tertiaire inkomensverdeling. Aan deze problematiek zitten zowel voor beleid als voor onderzoek zeer veel haken en ogen 2). In deze bijdrage gaan we verder in op een klein onderdeel van het gehele probleemveld, nl.: waaraan kunnen we de invloed die de overheid op de verdeling uitoefent afmeten? Daarbij beperken we ons om wille van de eenvoud tot de verdeling van inkomens en tot één categorie van instrumenten van de overheid: de uitgaven. Het betoog gaat in beginsel echter op voor elke verdeling (dus ook van welvaart en vermogen) en voor elke categorie van overheidsinstrumenten (dus ook voor belastingen en premies, voor voorlichting en informatie, voor ge- en verboden).

Inleiding

De overheid neemt niet alleen in de vorm van belastingen, sociale premies, retributies en afdrachten in natura (militaire dienstplicht, B.B.), maar geeft ook terug in de vorm van goederen en diensten, subsidies, voorschriften en maatregelen alsmede informatie en voorlichting. De beslissingen over het nemen (de overheidsinkomsten) en het geven (de overheidsuitgaven) worden genomen in het politieke proces. Gaan we uit van een structureel evenwichtige ontwikkeling, dan wordt in totaal evenveel aan de economische kringloop onttrokken als teruggegeven. De verdeling van de inkomsten over de burgers zal evenwel niet precies gelijk zijn aan de verdeling van de uitgaven: sommigen moeten meer afdragen dan hen wordt teruggegeven, terwijl anderen meer terugkrijgen dan hen wordt afgenomen. Of het totaal van overheidsinkomsten en -uitgaven de inkomensverdeling gelijkjer maakt dan wel ongelijker is niet duidelijk: de schaarse gegevens die tot nog toe over de inkomensverdeling beschikbaar zijn laten geen uitspraak over het nivellerende dan wel denivellerende effect van het overheidsoptreden toe 3). Volgens velen leidt overheidsoptreden tot meer ongelijkheid. Het „Mattheüs-effect” treedt op:

aan hen die hebben zal overvloedig worden gegeven boven wat zij reeds bezitten 4). Anderen daarentegen menen dat het overheidsoptreden tot meer gelijkheid leidt. Voor zover er sprake is van een ontwikkeling naar meer inkomensgelijkheid is het echter niet mogelijk vast te stellen in welke mate het overheidsoptreden daartoe bijgedragen heeft en nog bijdraagt 5).

Laten we deze polemieken verder voor wat zij waard is en gaan over tot de veel belangrijker vraag die daaraan voorafgaat: is het analytisch mogelijk de invloed die de overheidsuitgaven op de inkomensverdeling uitoefenen, vast te stellen en zo ja, hoe dan wel? Daartoe moeten we eerst omschrijven wat overheidsuitgaven zijn en wat inkomen is.

Onder *overheidsuitgaven* verstaan we alle geconsolideerde uitgaven van het rijk, de lagere publiekrechtelijke lichamen en de sociale verzekeringsorganen. De overheidsuitgaven zijn te beschouwen als indirecte instrumenten van economische politiek; zij interveniëren in de prijsverhoudingen op de markt en lokken als zodanig gedragsreacties van de economische subjecten uit (hoeveelheidsaanpassing).

Inkomen definiëren we als het op geld gewaardeerde totaal van de consumptie van een economisch subject gedurende

een bepaalde periode, vermeerderd of

1) R. A. Musgrave, *The theory of public finance*, New York, 1959, hfst. 1: A multiple theory of the public household.

2) Vergelijk het rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau, *Profijt van de overheid. De verdeling van overheidsuitgaven voor Volkshuisvesting en Onderwijs in 1975*, 's-Gravenhage 1977, en de publieke discussie die daarop volgde.

3) In verdelingsonderzoek worden nog steeds geen zelfde objecten in dezelfde begrippen geoperationaliseerd en in dezelfde eenheden gemeten. Verschillende inkomensbegrippen, verschillende inkomenseenheden (d.w.z., inkomensstrekken), verschillende tijdsuren waarover inkomen wordt gemeten alsmede verschillende metingstechnieken, leiden tot verschillende resultaten. Uniformering van het theoretisch-analytische en onderzoektechnische instrumentarium is een eerste vereiste om in de heersende chaos van tegenstrijdige onderzoeksresultaten orde te scheppen en zo de beleidsrelevantie van verdelingsonderzoek te vergroten. Tegenstrijdige onderzoeksresultaten betekenen een extra verleiding voor de beleidsvoerders toe te geven aan hun „rapporten in de la-syndroom” en bestendigen zodoende het bestaande ad hoc-verdelingsbeleid.

4) H. Deleeck, Het Mattheüs-effect: over scheeftrekkingen in de verdeling van collectieve voorzieningen, *Gids op Maatschappelijk Gebied*, jrg. 66 (1975), no. 11, blz. 711-741.

5) Het meest complete overzicht in cijfers van de ontwikkelingen geeft tot dusver het artikel van J. Pen en J. Tinbergen, Hoeveel bedraagt de inkomensgalisatie sinds 1938?, *ESB*, 15 september 1976, blz. 880-884.

verminderd met zijn netto-vermogensmutatie over datzelfde tijdvak 6). Op meer operationeel niveau onderscheiden we drie inkomenssferen: primair inkomen, secundair inkomen en tertiair inkomen. Primair inkomen is het inkomen dat gevormd wordt in het maatschappelijk voortbrengingsproces, en komt overeen met het bruto-inkomen. Secundair inkomen omvat het primaire inkomen gesaldeerd met de overdrachten van en aan de overheid van (ongebonden) geld en komt overeen met het vrij besteedbare netto-inkomen na directe belastingen en sociale uitkeringen. Tertiair inkomen ten slotte is het secundaire inkomen gesaldeerd met de overdrachten van en aan de overheid van goederen en van aan goederen gebonden geld, en komt overeen met het totale inkomen na indirecte belastingen en prijs subsidies en na genot van collectieve voorzieningen.

De invloed van de uitgaven op de inkomensverdeling

De overheidsuitgaven beïnvloeden de inkomensverdeling in alle drie inkomenssferen. In de secundaire inkomenssfeer verhogen de sociale uitkeringen het vrij besteedbare netto-inkomen van de ontvangers aan de verwervingszijde van inkomen: hun koopkracht wordt vergroot. In de tertiaire inkomenssfeer verhogen de prijssubsidies op goederen het vrij besteedbare netto-inkomen aan de bestedingszijde van inkomen, terwijl de voorziening van publieke goederen en diensten de individuele consumptiemogelijkheden buiten de markt om vergroot.

Overheidsuitgaven in de secundaire sfeer roepen omdat zij plaatsvinden aan de verwervingskant van inkomen, vnl. inkomenseffecten t.a.v. het goederenpakket op (alsmede substitutie-effecten t.a.v. het factoraanbod). Overheidsuitgaven in de tertiaire sfeer grijpen aan de bestedingskant van inkomen in: zij veranderen de prijsverhoudingen, waardoor t.a.v. het goederenpakket niet alleen inkomenseffecten, maar ook substitutie-effecten optreden, tussen welke de krachtsverhoudingen a priori onduidelijk zijn. Het gevolg van dit verschil is dat uitgaven in de secundaire sfeer het goederenpakket van de burger slechts uitbreiden, terwijl uitgaven in de tertiaire sfeer daarenboven zijn goederenpakket van samenstelling doen veranderen. Laatstgenoemde uitgaven grijpen dus dieper in op het beginsel van consumentensovereiniteit dan eerstgenoemde uitgaven, en dit heeft implicaties voor de keuze van het uitgave-instrument. Liberalen zullen de voorkeur geven aan uitgaven in de secundaire sfeer, omdat zij zo weinig mogelijk willen ingrijpen in de individuele keuzevrijheid. Socialisten zullen uitgaven in de tertiaire sfeer de voorkeur geven, omdat zij aan die keuzevrijheid

eerder dan de liberalen grenzen stellen.

De overheidsuitgaven beïnvloeden niet alleen inkomen nadat dat gevormd is (secundair en tertiair inkomen), maar ook het proces van inkomensvorming zelf (primair inkomen), en wel op twee manieren. In de eerste plaats *direct* door middel van de factorbeloningen welke de overheid doet voor de factorhoeveelheden die de overheid gebruikt voor de voorziening van publieke goederen en diensten (ambtenarensalarissen maal aantal ambtenaren). De overheid legt immers een zodanig groot beslag op de arbeidsmarkt dat zij de hoogte van de beloningen kan beïnvloeden (de overheid als prijszetter). In de tweede plaats *indirect*, omdat de diverse overheidsuitgaven de prijsverhoudingen op de markt wijzigen waardoor gedragsreacties van vragers en aanbieders worden uitgelokt. Er zal hoeveelhedaanpassing optreden, die de inkomensvorming van de aanbieders beïnvloedt.

De invloed van de overheidsuitgaven (en van de overheidsinkomsten) op de inkomensverdeling wordt in de literatuur

**Deze rubriek wordt verzorgd door het
Fiscaal-Economisch Instituut van
de Erasmus Universiteit Rotterdam**

aangeduid met de term „fiscal incidence” 7). Het stamwoord van het Engelse „incidence” is het Latijnse werkwoord „incado, incadere”, hetgeen „vallen op” betekent. Het begrip „fiscal incidence” vertalen we dan ook in het Nederlands met „fiscale neerslag”. Daarmee wordt wat plastisch uitgedrukt dat het *fiscale instrumentarium* het uiteindelijke inkomen van de individuele burgers enerzijds verlaagt en anderzijds verhoogt (*neerslag*). De neerslag is het resultaat van het proces van aanpassingen in het economisch gedrag dat verloopt tussen het *interventiepunt* („impact incidence”, „statutory incidence”) — de „basis” waar de overheidsuitgaven op aangrijpen — en de *neerslag* („effective incidence”, „economic incidence”) — het uiteindelijke „rustpunt” van deze uitgaven.

Musgrave hanteert het onderscheid tussen interventiepunt en neerslag om van daaruit de afwentelingsprocessen die optreden in de belastingssfeer te analyseren. Onder interventiepunt verstaan we derhalve het punt van aangrijping van de overheidsuitgaven op economische subjecten, zoals dit door de *wetgever* is bepaald. De reacties in het economische gedrag van subjecten op die interventie blijven in de analyse van de verdeling naar interventiepunt buiten beschouwing. We zouden hierbij van „juridische neerslag” kunnen spreken om aansluiting te krijgen bij het Engelstalige

spraakgebruik waar bij de interventie al van („impact”) „incidence” wordt gesproken. Het interventiepunt is echter doorgaans niet representatief voor het eindresultaat van het aanpassingsgedrag, omdat de interventie juist in de regel de processen, die tot de werkelijke, uiteindelijke, neerslag van overheidsuitgaven leiden, zal initiëren. De uitgaven worden doorgegeven, en zolang dit proces van doorgeven voortduurt, slaan zij niet neer. Het is dan ook eigenlijk onjuist om bij het interventiepunt al van („juridische”) neerslag te spreken.

De neerslag betreft daarentegen de uiteindelijke batenverdeling van overheidsuitgaven over inkomenseenheden zoals die uit het *economisch proces* resulteert. De effecten van de overheidsuitgaven op het economisch gedrag worden nu wel in de analyse meegenomen. Wanneer we uitgaan van een evenwichtssituatie, dan zal iedere mutatie van de overheidsuitgaven dat evenwicht in beginsel verstoren. Via een reeks van individuele aanpassingen wordt onder bepaalde voorwaarden het evenwicht hersteld. Het verschil tussen interventiepunt en neerslag wordt veroorzaakt door processen van belastingafwenteling („tax shifting”) en uitgavenabsorptie („benefit snatching”). Deze verschijnselen houden in, dat de lasten en de baten van overheidsactiviteiten in het economisch proces bij andere individuen terecht komen dan waar zij uit hoofde van wetgeving in eerste instantie op aangrijpen. Uitgavenabsorptie houdt, in analogie met belastingafwenteling, in dat als gevolg van aanpassingen in economisch gedrag van de subjecten waarop de uitgaven aangrijpen, de baten van deze uitgaven ergens anders terecht komen (werkelijke neerslag) dan waar de uitgaven in eerste instantie op aangrijpen (interventiepunt). Zoals belastingen op anderen kunnen worden afgewenteld, kunnen de baten van uitgaven door anderen worden geïncasseerd. Dit incasseren en soms „stelen van elkaars voordelen”, noemen we *uitgavenabsorptie*. Uitgavenabsorptie kan in beginsel in analogie met belastingafwenteling worden geanalyseerd. In hoeverre absorptieprocessen zich, net als afwenteling van belastingen, beperken tot de marktsfeer, dan wel ook buiten de markt om plaatsvinden, zal nader moeten worden bepaald.

6) Scilicet de economische definitie van inkomen van Haig-Simons: $C + \Delta W = Y$, waarin C = consumptie en W = vermogen. Zie b.v. J.F. Due and A.F. Friedlaender, *Government finance*, Homewood, 111., 1973, blz. 251 e.v. 7) R.A. Musgrave, *The theory of public finance*, New York, 1959, blz. 205-231; R.A. Musgrave and P.B. Musgrave, *Public finance in theory and practice*, New York, 1976, blz. 375-402.

Meting van de invloed van de overheidsuitgaven op de inkomensverdeling

De vergelijkingsbasis

In onderzoek naar de verdeling van overheidsuitgaven zijn we uiteindelijk geïnteresseerd in de effectieve neerslag van deze uitgaven. Het interventiepunt ervan kunnen we gebruiken om via de analyse van absorptieprocessen uiteindelijk de effectieve neerslag van overheidsuitgaven vast te stellen. Om de overheidsinvloed op de inkomensverdeling op te sporen moet de bestaande verdeling inclusief overheidsinvloed vergeleken worden met een andere verdeling. Die andere inkomensverdeling noemen we de „vergelijkingsbasis” 8). Zo'n vergelijkingsbasis is niet op voorhand gegeven. We zullen hier vijf varianten bespreken:

1. de primaire inkomensverdeling;
2. de inkomensverdeling bij afwezigheid van een overheid;
3. de inkomensverdeling in een Pareto-optimale situatie (in twee varianten);
4. de inkomensverdeling in een Bergson-optimale situatie;
5. de inkomensverdeling in een recent en vergelijkbaar verleden (t_{n-1}).

Het zal blijken dat elke vergelijkingsbasis antwoord op een andere vraagstelling geeft. Keuze van de vergelijkingsbasis is dan afhankelijk van de vraagstelling van het onderzoek.

Vergelijking met de primaire inkomensverdeling

Als eerste mogelijkheid wordt veelal de primaire verdeling als basis genoemd waarmee de tertiaire verdeling moet worden vergeleken om de invloed van de overheid te meten. Deze vergelijkingsbasis ligt voor de hand, maar is niet zonder problemen. Daarmee wordt immers de invloed van de overheidsuitgaven op de inkomensvorming in de primaire sfeer veronachtzaamd. Op deze wijze wordt slechts een deel van de overheidsinvloed op de inkomensverdeling geanalyseerd, nl. voor zover deze in de vorm van *herverdeling* verloopt via de secundaire en tertiaire sfeer. We zagen reeds dat de uitgaven in de primaire sfeer op twee manieren invloed uitoefenen: hetzij direct via de factorbeloningen die de overheid voor de voorziening van publieke goederen en diensten doet, hetzij indirect via de gedragsreacties van de economische subjecten op de prijswijzigingen die door de overheidsuitgaven worden geïntieerd. Deze tweeledige invloed kan per definitie niet worden vastgesteld, omdat die wordt meegenomen in de basis waarmee wordt vergeleken. De primaire inkomensverdeling is geen constante vergelijkingsbasis, maar verandert mee met budgetmutaties. Vergelijking met de primaire verdeling geeft dus altijd slechts een partieel inzicht in de invloed van de

overheid op de inkomensverdeling.

Vergelijking met een inkomensverdeling zonder overheid

We hebben gezien dat de overheidsuitgaven een simultane invloed uitoefenen op zowel de primaire sfeer als de secundaire sfeer als de tertiaire sfeer van de inkomensverdeling. Om de totale invloed van de overheidsuitgaven te meten, zouden we dan ook eigenlijk een inkomensverdeling in de natuurlijke staat, een „state of nature”, zonder overheid moeten vaststellen als vergelijkingsbasis.

Dan wordt de bestaande verdelingssituatie inclusief overheidsbegroting Π (situatie 2 op t_2 waarbij $\Pi_2 > 0$) vergeleken met een hypothetische verdelingssituatie zonder overheidsbegroting (situatie 1 op t_1 waarbij $\Pi_1 = 0$). Het theoretische argument dat vóór toepassing van deze z.g. „pre-budget/post-budgetvergelijking” pleit is, dat zodoende de *totale invloed* van de overheidsbegroting op de verdeling zou kunnen worden benaderd. De procedure zou dus een *integrale analyse* mogelijk maken. Anderzijds is de pre-budget/post-budgetvergelijking voor het beleid minder interessant (slechts wijziging, niet afschaffing van de overheidsbegroting behoort tot de politieke keuzemogelijkheden) en, wat zwaarder weegt, in onderzoek niet of nauwelijks uitvoerbaar (slechts onder heroïsche vooronderstellingen kan immers de verdeling in een hypothetische „state of nature” worden vastgesteld). Het enige praktische nut van een dergelijke vergelijking is dat zij ons in staat stelt tot een analytisch zuiver neerslagbegrip te komen. Vergelijk de volgende omschrijving van Peacock:

„A comparison is being made, therefore, between income distribution in a state of nature and income distribution after the relative position of individuals (households) has been altered through fiscal action, following the introduction of government. The technical term for this comparison is fiscal incidence” 9).

Niettemin wordt deze vergelijking door Peacock (zij het niet zonder kanttekeningen) en door McLure 10) verdedigd als de enig juiste procedure. Gillespie paste deze vergelijkingswijze in zijn empirisch onderzoek toe 11). Ons inziens is evenwel een meer operationele vergelijkingsbasis dan de „state of nature” gewenst om de beleidsrelevante overheidsinvloed op de verdeling op te sporen.

Vergelijking met de inkomensverdeling in een Pareto-optimale situatie

McLure onderscheidt naast de ook door hem bepleite verdelingssituatie in de „state of nature” nog drie andere vergelijkingsbases („counter-factuals” in zijn termen) waarmee men de bestaande inkomensverdeling inclusief overheidsinvloed kan vergelijken 12). De eerste twee vergelijkingsbases zijn varianten

van een Pareto-optimale verdelingssituatie waarvan de één niet en de ander wel Pareto-optimale herverdeling omvat.

Er is sprake van een Pareto-optimale situatie, wanneer niemand's welvaartspositie als gevolg van een economische verandering kan worden verbeterd zonder dat er ten minste één iemand anders tegelijkertijd in welvaartspositie op achteruit gaat 13).

Pareto-optimaliteit is echter een efficiency-criterium en geen verdelingscriterium. De Pareto-norm geeft aan in welke situatie de welvaart maximaal is, maar zegt niets over de verdeling van die welvaart (i.c. inkomen). Het Pareto-criterium is juist bedoeld om oordelen over de inkomensverdeling die immers onvermijdelijk een normatieve en dus ook politieke lading krijgen, te kunnen vermijden. De inkomensverdeling wordt als een gegeven uitgangssituatie aanvaard, en gegeven die uitgangssituatie is er slechts één optimale efficiencytoestand. Dit betekent dat bij elke inkomensverdeling telkens van een ander efficiency-optimum sprake kan zijn.

Het bezwaar tegen de inkomensverdeling in Pareto-optimale situatie als vergelijkingsbasis is, dat vergelijking daarmee een impliciet-normatieve bezigheid is. Vaststelling van de Pareto-optimale situatie is niet een technische zaak, maar krijgt, omdat bij die situatie tegelijkertijd slechts één inkomensverdeling past die automatisch met de Pareto-norm wordt gesanctioneerd, een normatieve lading. Wanneer we deze vergelijkingsbasis hanteren zijn we derhalve bezig met toetsing van de overheidsinvloed aan een norm. Zo'n normatieve toetsing is legitiem, maar de regels van de wetenschapsbeoefening eisen wel dat de norm waaraan getoetst wordt, expliciet wordt gemaakt en met argumenten verdedigd.

Vergelijking met de inkomensverdeling in een Bergson-optimale situatie

McLure noemt als volgende mogelijke vergelijkingsbasis de inkomensverdeling die het meest wenselijk is. Vergelijking met deze basis is nu niet een impliciet-maar een expliciet-normatieve bezigheid. Anders dan bij vergelijking met de

8) Zie Ch.E. McLure jr., *On the theory and methodology of estimating benefit and expenditure incidence*. Mimeographed paper Rice University, Houston, Texas, 1974, i.h.b. blz. 11-21.

9) A.T. Peacock, *The treatment of government expenditure in studies of income distribution*, in: W. L. Smith en J. M. Culbertson (eds.), *Public finance and stabilization policy*, Amsterdam, 1974, blz. 151-167.

10) Ch.E. McLure jr., *op. cit.*, blz. 21.

11) W. Irwin Gillespie, *Effect of public expenditures on the distribution of income*, in: R.A. Musgrave (ed.), *Essays in fiscal federalism*, Washington, 1965, blz. 122-186.

12) Ch.E. McLure jr., *op. cit.*, blz. 15-21.

13) Zie b.v. F. Hartog, *Toegepaste welvaarts-economie*, Leiden, 1973, blz. 24-26.

inkomensverdeling in een Pareto-optimale situatie wordt nu de norm waaraan de overheidsinvloed wordt getoetst wel geëxpliciteerd. Deze vergelijkingsbasis geeft immers de gewenste inkomensverdeling weer: de inkomensverdeling als resultaat van een z.g. Bergsoniaanse welvaartsfunctie wordt erin uitgedrukt (14). Waar welvaartsfuncties van het Paretiaanse type alleen efficiency-doelstellingen omvatten zijn in Bergsoniaanse welvaartsfuncties ook verdelingsdoelstellingen opgenomen.

Bij deze vergelijkingsbasis plaatsen we twee kanttekeningen. In de eerste plaats

wordt ook in deze vergelijking de invloed van de overheidsuitgaven op de verdeling aan een bepaalde norm getoetst. Deze norm is geëxpliciteerd, dus is deze werkwijze legitiem. In veel onderzoek is de vraagstelling echter niet op normatieve toetsing gericht, maar op een ander probleem, waarmee deze vergelijkingsbasis zijn zin verliest. In de tweede plaats is concrete invulling van de norm, d.w.z. vaststelling van de gewenste inkomensverdeling, geen eenvoudige zaak. Kwesties, over de inkomensverdeling brengen de gemoederen in de politieke arena nog steeds heftig in beroering en een-consen-

sus over de ideale inkomensverdeling lijkt niet spoedig haalbaar. De vraag wordt dan: wiens norm hanteren we? Van de politici, en zo ja van welke dan? Of van de kiezers, en zo ja van welke dan? In beide groepen zijn de meningen zeer verdeeld. Of onze eigen norm wellicht?

14) Zie voor een bespreking van de z.g. Pigo-viaanse, Paretiaanse en Bergsoniaanse welvaartstheorie: F. Hartog, *Toegepaste welvaartseconomie*, blz. 6-24.

10 de rijksoverheid vraagt

hoofd sector electriciteit (mnl./vrl.) vac. nr. 8-5411/0936

voor het Ministerie van Economische Zaken

t.b.v. het Directoraat-Generaal voor de Energievoorziening, Directie Electriciteit en Kernenergie

De sector is belast met de behandeling van de problematiek van de openbare electriciteitsvoorziening, i.h.b. de economische en organisatorische aspecten ervan. Het sectorhoofd zal de directeur vervangen voor wat betreft de electriciteits-aangelegenheden.

Taak: leidinggeven aan en coördineren van de werkzaamheden van de Sector Electriciteit.

Gevraagd: doctoraal examen economie; ervaring in een beleidsfunctie bij het bedrijfsleven en/of overheid; goede beheersing van de Franse, Duitse en Engelse taal i.v.m. internationale contacten. Kennis op het gebied van openbare electriciteitsvoorziening strekt tot aanbeveling.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris: max. f 6978,- per maand.

wetenschappelijk medewerker (mnl./vrl.) vac. nr. 8-5344/0936

voor het Centraal Bureau voor de Statistiek

t.b.v. de Hoofdafdeling Coördinatie Economische Statistieken, Afdeling Definities

De Afdeling Definities houdt zich o.a. bezig met onderzoek naar de definiëring en de toepassing van begrippen, welke in de economische statistieken worden gebruikt, tegen de achtergrond van nationale en internationale rekeningenstelsels.

Taak: formuleren van statistisch te meten begrippen; praktisch toepasbaar maken van definities welke in de rekeningenstelsels worden geformuleerd; signaleren van verschillen tussen gehanteerde definities; deelnemen aan in- en externe werkgroepen.

Vereist: voltooide universitaire opleiding met algemene economie als hoofdvak. Ook zij die binnenkort afstuderen, kunnen reflecteren.

Standplaats: Voorburg.

Salaris: max. f 4275,- per maand. Promotiemogelijkheid aanwezig.

Sollicitaties inzenden vóór 23 juni 1978.

Bovengenoemde salarissen zijn exclusief 8% vakantie-uitkering.

Schriftelijke sollicitaties, onder het bij de gewenste functie vermelde vacaturenummer (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe en voor elke vacature een afzonderlijke brief), zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1. Corr. adres: Postbus 20013, 2500 EA 's-Gravenhage.

Maar dan zijn we als onderzoekers wel heel paternalistisch bezig. Niettemin is elke invulling van de norm legitiem, zolang we maar aangeven wiens norm we kiezen en met welke argumenten we die norm hanteren. Hantering van deze vergelijkingsbasis is derhalve een subjectieve zaak: voor elke norm tien andere, met als gevolg voor elke toetsing tien andere.

Vergelijking met een inkomensverdeling in een recent en vergelijkbaar verleden

Een vijfde mogelijke vergelijkingsbasis is, naast de primaire verdeling, de verdeling in de natuurlijke toestand en enkele ideaal-normatieve verdelingssituaties, een *inkomensverdeling inclusief overheidsinvloed die in een meer nabij verleden bestaan heeft*. In dat geval wordt de bestaande inkomensverdeling inclusief overheidsbegroting (situatie op t_1 , waarbij $\Pi_1 > 0$) vergeleken met de inkomensverdeling inclusief overheidsbegroting die werkelijk bestaan heeft (situatie 2 op t_2 , waarbij $\Pi_2 > 0$). Veranderingen in de inkomensverdeling die tussen t_2 en t_3 zijn opgetreden kunnen dan ceteris paribus in verband worden gebracht met budgetmutaties die dezelfde periode hebben plaatsgevonden. Op deze wijze wordt niet de totale invloed van de begroting op de inkomensverdeling gemeten, maar kunnen *veranderingen* in deze invloed worden geanalyseerd. Niet de neerslag van de begroting maar de neerslag van (positieve of negatieve) begrotingsmutaties (op t_3 geldt dan: $\Pi_3 = \Pi_2 + \Delta\Pi$, waarbij $\Delta\Pi \geq 0$) wordt in ogenschouwen genomen. Deze procedure nu maakt dus niet een integrale, maar een *marginale analyse* van de overheidsinvloed op de verdeling mogelijk. Deze procedure heeft de volgende voordelen:

- zij is praktisch uitvoerbaar omdat nu vergeleken wordt met een verdelings-situatie die niet hypothetisch is, maar werkelijk bestaan heeft in een vergelijkbaar verleden;
- zij is theoretisch aantrekkelijk omdat de overheidsinvloed op de verdeling niet aan een norm wordt getoetst, maar aan de hand van een werkelijke situatie uit het verleden wordt opgespoord;
- zij is vanuit beleidsoogpunt aantrekkelijk, omdat nu de invloed van budgetmutaties en dus de verdelings-simplicaties van reële beleidsalternatieven, kan worden getraceerd.

Keuze van de vergelijkingsbasis

Elk van de behandelde vergelijkings-bases geeft antwoord op een andere vraag. Vergelijking van de tertiaire verdeling met de primaire verdeling geeft inzicht in de mate van herverdeling van het inkomen, die door de overheidsuitgaven wordt veroorzaakt. De invloed die de overheidsuitgaven op de inkomensvorming in de primaire sfeer uitoefenen, blijft zodoende echter buiten de beschouwing.

Vergelijking met een inkomensverdeling zonder overheid in de natuurttoestand maakt een integrale analyse van de totale invloed die de overheidsuitgaven op de inkomensverdeling uitoefenen mogelijk. Deze vergelijking is evenwel technisch niet uitvoerbaar, terwijl eventuele resultaten weinig relevant voor het te voeren overheidsbeleid zullen zijn. Deze vergelijkingsbasis heeft daarom enkel heuristische waarde. Vergelijking met de inkomensverdeling in een Pareto-optimale situatie is niet een positieve, maar een normatieve bezigheid. Dat is legitiem, maar wel iets om expliciet aan te geven. De Pareto-norm waarmee wordt vergeleken is zelf echter een efficiency-criterium en geen verdelingscriterium. De bijbehorende inkomensverdeling moet worden geëxpliciteerd. Vergelijking met de inkomensverdeling in een Bergson-optimale situatie stuit op minder problemen. Ook dan wordt met een ideale inkomensverdeling vergeleken, zij het dat die norm dan ook duidelijk is aangegeven. Consensus over de invulling van die norm lijkt echter nauwelijks mogelijk, zodat concretisering van deze norm een element van willekeur krijgt. Vergelijking met een inkomensverdeling in een recent en vergelijkbaar verleden maakt een marginale analyse van de invloed van de overheidsuitgaven op de inkomensverdeling mogelijk. De effecten van beleidsveranderingen, b.v. uitgavenmutaties, op de verdeling kunnen zo worden nagegaan, hetgeen vooral relevant is bij aflossingen van de politieke wacht. Uit statistische samenhangen kan evenwel niet zo maar tot causale verbanden worden geconcludeerd in een wereld waarin ceteris niet vanzelf paribus blijven. Op dat moment dient van experimenten te velde te worden overgegaan tot het plegen van laboratoriumexperimenten, waarin met behulp van wiskundig-economische modellen de verdelingseffecten

van uitgavenmutaties kunnen worden doorgerekend onder ceteris-paribus-clausules 15).

De conclusie luidt derhalve dat we, afhankelijk van de vraag of we geïnteresseerd zijn in herverdelende effecten van overheidsuitgaven, in opsporing van de totale verdelingseffecten van die uitgaven, in toetsing van de bestaande inkomensverdeling inclusief overheidsuitgaven aan een ideale verdelingssituatie, of ten slotte in vergelijking van de bestaande verdeling met een vergelijkbare inkomensverdeling die in een recent verleden heeft bestaan, in onze onderzoeksstrategie de vergelijkingsbasis moeten kiezen. In beleidsonderzoek gaat het voornamelijk — maar niet uitsluitend — om opsporing van verschillende verdelingseffecten van beleidsalternatieven. In dat geval is de laatst geschetste vergelijking de meest vruchtbare benadering. Daarbij valt op dat deze benadering, waarin inkomensverdelingsverschillen in de tijd worden gerelateerd aan beleidsverschillen in dezelfde periode, in de betreffende literatuur niet wordt genoemd en evenmin in empirisch onderzoek is en wordt toegepast 16). Ook ten aanzien van het verdelingsaspect van het overheidsbeleid staat de beleidsanalyse nog in de kinderschoenen. Periodieke herhaling van het soort onderzoek dat door het Sociaal en Cultureel Planbureau wordt uitgevoerd kan een aanzet tot opvulling van deze lacune betekenen 17).

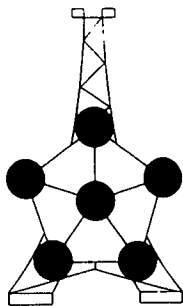
J.G.A. van Mierlo

15) Vgl. W.J. Keller, *Tax incidence and income distribution: towards an operational general equilibrium model for the Netherlands*, Discussion paper 7802, Institute for Fiscal Studies, Erasmus University Rotterdam.

16) Zie b.v. het uitvoerige overzichtsartikel van L. de Wulf, *Fiscal incidence studies in developing countries: survey and critique*, *I.M.F. Staff Papers*, 1975, blz. 61-237. Het probleem en de oplossing van de vergelijkingsbasis komt evenmin aan de orde in de twee meest uitgebreide Duitse studies over de tertiaire inkomensverdeling, nl: W. Hake, *Umverteilungseffekte des Budgets, eine Analyse seiner personalen Inzidenz*, Göttingen, 1972, en H. Hanusch, *Verteilung öffentlicher Leistungen, eine Studie zur personalen Inzidenz*, Göttingen, 1976.

17) SCP, *Profijt van de overheid*.

Met ESB een beter economisch-politiek inzicht

Met open ogen de volgende energiecrisis tegemoet?

DRS. H.H. J. LABOHM

Alvorens mij te wagen aan wat niet meer is dan een begin van een antwoord op bovenstaande vraag, kan het geen kwaad om het geheugen nog eens op te frissen t.a.v. de gevolgen van de zogenoemde energiecrisis die achter ons ligt. In het McCrackenrapport 1) (waaraan zeer ten onrechte in ons land — en in vele andere landen — nauwelijks aandacht is geschonken) zijn daarover enige interessante beschouwingen te vinden. Zo kunnen we in paragraaf 22 van het rapport lezen: „... een grote stijging van de olieprijs hing in de lucht, maar het moment waarop deze zou plaatsvinden en de hoogte ervan konden niet worden voorzien. Een verandering van de relatieve prijs van energie, die over een tiental jaren had kunnen worden gespreid, kwam in één klap. In een dergelijke situatie heeft de overheid, als zij tenminste niet in staat is om met de sociale partners overeenstemming te bereiken over een vermindering van het reële loon en de winsten gelijk aan de verslechtering van de ruilvoet, slechts de keuze tussen aanvaarding van de verhoging, hetgeen leidt tot een toename van de inflatie en inflatieverwachtingen, of een afwijzing daarvan hetgeen leidt tot faillissementen en werkloosheid. Dus, ofschoon wijzigingen in relatieve prijzen van cruciale betekenis zijn door de signalen die zij verschaffen in marktgerichte economieën, kunnen zij een bron van ernstige verstoringen vormen indien zij zich plotseling i.p.v. geleidelijk voordoen”.

In een toelichting op het McCrackenrapport 2) voor een forum van Zweedse economen gaf Stephan Marris, economisch adviseur van de secretaris-generaal van de OESO, die tevens een groot aandeel heeft gehad in de totstandkoming van het McCracken-rapport, nog wat meer reliëf aan deze analyse, hetgeen als volgt kan worden samengevat.

De olieprijsverhoging van 1973/1974 resulteerde in een grote inkomensoverdracht van de geïndustrialiseerde landen naar een groep landen die een groot deel van dat geld op grond van hun lage absorptiecapaciteit niet konden besteden. Door de olieprijsverhoging namen de inkomsten van de olieproducerende landen

met ongeveer \$ 100 mrd. toe en in het eerste jaar werd bijna driekwart daarvan bespaard. Hierdoor ontstond een typisch keynesiaanse situatie van onderbesteding door „weglekken” van de vraag. Tegelijkertijd werd door de verhoging van de olieprijs een loonprijsdynamiek in gang gezet in de olie-importerende landen. Deze twee verschijnselen oefenden druk uit in tegengestelde richting, resp. in deflatoire en inflatoire richting.

Daarenboven veroorzaakte de olieprijsverhoging grote betalingsbalans tekorten. Deze noopten de importerende landen tot het voeren van een deflatoire politiek, hetgeen de voornoemde deflatoire tendens nog versterkte, zonder dat hierdoor overigens die inflatie tot staan kon worden gebracht.

De olieprijsverhoging leidde ook tot een verslechtering van de ruilvoet van de westerse landen. D.w.z., voor een zelfde hoeveelheid olie moesten zij meer producten en arbeidsprestatie leveren. Of omgekeerd: met eenzelfde hoeveelheid producten of arbeidsprestatie konden zij minder olie kopen. Dit komt voor de factor arbeid neer op een verlaging van het reële loon. Het bleek echter politiek niet haalbaar een zodanige verlaging in overleg met de sociale partners tot stand te brengen. Er was derhalve geen andere keus dan deze neerwaartse aanpassing van de reële lonen te bereiken door de totale vraagsterk af te remmen. Tegen deze achtergrond kan worden vastgesteld dat de recessie van 1974-1975 onvermijdelijk was. Tot zover de samenvatting van de analyse van Marris 3).

Ondanks afbrokkelende olieprijsen en een overvloedig aanbod, maken vele energiemarktdeskundigen zich opnieuw zorgen over het gevaar van een energiecrisis, waarbij zij zich baseren op een drietal gezaghebbende prognoses: *World energy outlook, 1977* van de OESO; *the international energy situation: outlook to 1985*, van de CIA en *Energy global prospects 1985-2000* van de WAES (Workshop on Alternative Strategies). Deze prognoses hebben met elkaar gemeen dat zij ergens tussen 1985 en 1990 een tweede energiecrisis verwachten. Zij

doen dit o.m. op basis van veronderstellingen omtrent economische groei, het verband tussen deze groei en de groei van de vraag naar energie, (de zogenoemde *energiecoëfficiënt*, ook wel de energie/BNP groei-elasticiteit genoemd) en de ontwikkeling van het aanbod van verschillende soorten energie. Het olieaanbod van Soedi-Arabië fungeert hierbij als sluitpost, in die zin dat dit land wordt geacht de energiebehoefte waarin niet door andere energiebronnen dan olie of olie uit andere energieproducerende landen kan worden voorzien, aan zuiveren. Volgens de berekeningen zou dit tekort in 1985 zo'n kleine dertig mln. vaten per dag bedragen. Het vervelende is nu dat alhoewel de fysieke productiecapaciteit van dat land misschien wel toereikend is om het gat te vullen, Saoedi-Arabië er — zowel om redenen van interne als externe politiek — niet voor voelt zo'n overheersende positie op de oliemarkt in te nemen. Misschien dat het land zelfs niet eens graag de helft daarvan voor zijn rekening neemt.

Op het moment dat deze prognoses, ook bij de besluitvormers, gemeengoed leken te gaan worden, begon een aantal oliedeskundigen echter twijfels te uiten over de betrouwbaarheid van de voorspellingen 4). Zij zeiden te geloven dat er ook in de jaren negentig nog voldoende olie beschikbaar zou zijn. Dit vormde aanleiding voor Robert Mabro om de in voornoemde prognoses gepresenteerde berekeningen nog eens over te doen 5). En wederom kwam hij tot de conclusie

1) OESO, *Towards full employment and price stability*, juni 1977, met name in hoofdstuk 2: „Some lessons from the past”.

2) Stephan Marris, En presentation av McCracken-rapporten: Mot full sysselsättning och prisstabilitet, *Ekonomisk debatt*, 1978/2.

3) In Nederland heeft het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken (NIVV) onlangs een belangwekkende studie uitgebracht van de hand van J. van Ginkel over de oliecrisis, belicht vanuit een internationaal-politieke invalshoek. J. van Ginkel, *Het Westen en de oliecrisis 1973/74*, NIVV.

4) *The New York Times*, 18 januari 1978.

5) Mees, 10 april 1978.

dat er opnieuw een olietekort voor de deur staat.

Wat moeten we ons bij zo'n voorspelling voorstellen? Mabro merkt hierover op: „Het voorspellen van een tekort of een overschot op een bepaald moment in de toekomst komt neer op de bewering dat hetzij de veronderstellingen t.a.v. de economische groei of hetzij die t.a.v. de prijzen hetzij die t.a.v. de gebruikte technologie, instituties of overheidsbeleid niet juist zullen blijken. Het voorspellen van een olietekort is in feite hetzelfde als het voorspellen van een economische recessie of een prijsexplosie, of politieke beroering of sociaal-economische verstoringen of niet-gespecificeerde technische veranderingen (of een combinatie van dat alles)“.

De uitkomsten van deze prognoses zijn in hoge mate afhankelijk van de eerder genoemde energiecoëfficiënt. Mabro is bij zijn berekeningen uitgegaan van een energiecoëfficiënt van 0,81, hetgeen hem redelijk leek gegeven het feit dat deze coëfficiënt voor 1973 iets meer dan één bedroeg en er thans wat zuiniger met energie wordt omgesprongen. Hij merkt op dat sommige onderzoekers van lagere waarden (tot 0,63) uitgaan, als een gemiddelde voor de periode 1976-1985, maar hij verwerpt deze veronderstelling als „totally implausible“. Toch kan men zich afvragen of deze conclusie niet wat te voorbarig is en wel op grond van recente cijfers van het IEA (International Energy Agency) 6):

	1960-1972	1972-1977
IEA-landen	1,06	0,48
BRD	0,99	0,30
Japan	1,02	0,67
Italië	1,59	0,31
Nederland	1,65	0,43
Spanje	1,10	1,63
Zweden	1,08	0,81
Verenigd Koninkrijk	0,73	a)
Verenigde Staten	1,11	0,34
Frankrijk	0,86	0,54

a) BNP groeide met minder energie.

Op het eerste gezicht schijnen deze cijfers de hypothese van Mabro te logenstraffen, maar hiermee lijkt men weer in het andere uiterste te vervallen. Uitvoerende directeur van het IEA, Ulf Lantzke, zegt hierover in een vraaggesprek met *Newsweek* b.v. het volgende: „...de toename van de energie-efficiency is bij lange na niet zo dramatisch als de officiële statistieken wel doen voorkomen. Deze cijfers zijn gebaseerd op een misleidende vergelijking van gemiddelde jaarlijkse groeivoeten in twee perioden van

geheel verschillende lengte; -een van twaalf jaar en een van slechts vier jaar“. *Newsweek* vervolgt: „Zoals Lantzke opmerkt, is de winst aan energie-efficiency in de afgelopen vier jaar meestal bereikt door betrekkelijk gemakkelijke energie-„fixes“. De mogelijkheden voor dat soort gemakkelijke oplossingen zijn nu voor het grootste deel uitgeput en elke verdere verbetering van de energie-efficiency zal belangrijk meer inspanning en kapitaalinvestering vergen dan tot dusver het geval is geweest, of dan thans wordt gepland“.

Steun van Lantzke dus voor Mabro's keuze van een hoge energiecoëfficiënt. Toch overtuigt dit verhaal mij niet. Zowel op grond van *theoretische overwegingen* als op basis van *praktisch onderzoek* valt er m.i. wel het een of ander op af te dingen.

Wat de *theoretische overwegingen* betreft kan erop worden gewezen dat de keuze uit verschillende technische productieprocessen voor vervaardiging van bepaalde producten en de keuze van bepaalde consumptiepatronen mede afhankelijk is van de energieprijzen. Is deze laag, dan zal voor relatief energie-intensieve productieprocessen en consumptiepatronen worden gekozen. Is deze hoog, dan zal voor minder energie-intensieve processen en patronen worden gekozen. Met het oog op de lange levensduur van vele energieverbruikende kapitaalgoederen en duurzame consumptiegoederen kan de periode van invoering van nieuwe, vervangende, apparatuur die minder energie verbruikt, vrij lang zijn. Ook de ontwikkeling daarvan kan geruime tijd vergen. Daardoor is het denkbaar dat de energiecoëfficiënt gedurende een tamelijk lange periode een lage waarde zal hebben. Het is niet uitgesloten dat we ons nog steeds in de overgangperiode bevinden waarin de aanpassing aan het hogere energieprijsspeil van 1973/74 zich nog niet volledig heeft voltrokken, en daar nog geruime tijd in zullen blijven, zodat de energiecoëfficiënt nog geruime tijd zijn lage waarde zal behouden. Over de lengte van de overgangperiode en de waarde van de energiecoëfficiënt gedurende die periode, valt m.i. — alle kwantitatieve prognoses ten spijt — weinig met zekerheid te zeggen.

Vaak wordt aangenomen dat voor het realiseren van energiebesparingen grote *extra* investeringen nodig zijn. M.i. berust dit, althans ten dele, op een misvatting. N.m.m. zal het merendeel van de besparingsmaatregelen min of meer geruisloos worden „meegenomen“ in het kader van de normale vervanging van

kapitaalgoederen en duurzame consumptiegoederen; een vervanging die jaarlijks op een schaal van zo'n tien procent van de totale voorraad van deze goederen plaatsvindt.

Maar is er wel een reële keuzemogelijkheid tussen meer en minder energie-intensieve technieken? Dit brengt mij op de resultaten van het *praktisch onderzoek* dat door Carlsson is verricht 8). Carlsson heeft voor drie landen, Zweden, de VS en West-Duitsland, vanaf 1900, de prijsontwikkeling van energie bestudeerd in relatie tot o.m. de loonkosten per uur. Een van de conclusies van deze belangwekkende studie was, dat er belangrijke substitutiemogelijkheden bestonden tussen energie en arbeidskracht en daardoor een belangrijke prijsgevoeligheid, tenminste op een termijn waarbinnen de gehele produktentechnologie in een bedrijfstak kan worden vervangen.

Hoeven we ons dus geen zorgen te maken over een nieuwe energiecrisis? M.i. is ook dat een voorbarige conclusie. Vastgesteld moet worden dat we thans nog niet voldoende inzicht hebben in de problematiek om een duidelijk antwoord te geven op de in de titel geformuleerde vraag. Bovendien verkeren we in de bizarre situatie dat elk antwoord — positief dan wel negatief — ontwikkelingen oproept die de juistheid daarvan kunnen ontkrachten. Voorspelt men een energiecrisis, dan zullen er maatschappelijke krachten worden gemobiliseerd om deze te voorkomen. Voorspelt men dat er geen crisis zal komen, dat zal de energiever-spilling voortgang vinden en zullen we toch in een energiecrisis belanden.

In ieder geval dienen we de ontwikkeling van de energiecoëfficiënt nauwkeurig in de gaten te houden en de prognoses in het licht hiervan voortdurend bij te stellen. Ook kan ik mij nog steeds niet aan de indruk onttrekken dat wij, door wat ik eerder „anticiperende marktconforme prijsverhogingen“ heb genoemd 9), de energie-coëfficiënt een duwtje in de goede — d.w.z. benedenwaartse — richting zouden moeten geven. Ik stel echter vast dat dit thema in het politieke debat nog steeds taboe is 10).

H. H. J. Labohm

6) *International Herald Tribune*, 24 april 1978.

7) *Newsweek*, 24 april 1978.

8) B Carlsson, *Energipriser, branschstruktur och teknologival: en internationell jämförelse, Ekonomisk debatt*, 1977/7.

9) H.H.J. Labohm, *De afwendbaarheid van een wereldolietekort*, *ESB*, 7 september 1977. Kritiek daarop van J.A.H. de Beaufort Wijnholds en mijn weerwoord werden op 2 november 1977 geplaatst.

10) In het wetenschappelijk debat begint dit thema, ook in ons land, daarentegen wel aandacht te krijgen. Zie b.v.: F. van Oostvoorn, *Is de energieprijzen een bruikbaar besparingsinstrument?*, *Energiespectrum*, februari 1978.

adverteer in ESB

G. E. van Vliet (red.): Vakbond en bedrijf: nieuwe vormen van interactie en confrontatie. Universitaire Pers Rotterdam, 1976, 188 blz., f. 24,50.

In deze publikatie zijn de referaten gebundeld, gehouden tijdens de Bedrijfs-sociologische Studiedagen 1975. In deel I worden door Van Vliet en Poppe kaders geschetst, die de betrekkingen tussen vakbond en bedrijf beheersen. Eerstgenoemde auteur percipieert bij de vakbond een verschuiving van participatiestrategie naar controlestrategie. Daartoe worden een viertal interactievormen onderscheiden. Ten eerste bestaat bij vakbondbestuurders een afnemende bereidheid om b.v. door middel van gezamenlijk overleg te participeren in het bedrijfsbeleid. Ten tweede wordt de deelname aan overlegorganen (ondernemingsraden, dienstcommissies e.d.) aan bepaalde voorwaarden gebonden. Op de derde plaats is er het ontstaan en de instrumentatie van het bedrijvenwerk. Ten vierde zijn er de „harde” actievormen, waarmee het gebruikelijke onderhandelingsproces onder druk wordt gezet. Deze (inter-)actievormen worden sterk geconditioneerd door toekomstvisies die binnen de vakbeweging leven. Van Vliet meent nu dat werkgevers zich in hun opstelling in het arbeidspolitieke krachtenveld te zeer laten leiden door de radicale taal van allerlei visieprogramma's van vakbondszijde. Realistischer acht hij het wanneer men zich meer oriënteert op het concrete handelen.

Poppe beziet de relatie bedrijf/vakbond in historisch perspectief, startend vanuit de dubbele interpretatie van het bedrijven- of bondswerk: voor werkgevers behoort dit soort activiteiten buiten het bedrijf te blijven, voor de vakbonden zijn die activiteiten slechts een intensivering van de bestaande bedrijfsbenadering. Enkele historische ontwikkelingslijnen schetsend, tracht Poppe aannemelijk te maken dat bedrijvenwerk niet uit de lucht is komen vallen, maar eigenlijk een heropbouw is van vakbondsactiviteiten die a.h.w. waren weggedrukt door de Human-Relations-politiek binnen bedrijven. Het nieuwe van het bedrijvenwerk zit hem onder meer in de grotere marge die in de officiële bondsoptellingen wordt gelaten aan het optreden van bedrijfsleden-groepen. De rol van bedrijfskaderleden is dan driërlei: het vertolken van het arbeidersprotest tegen afhankelijke

bedrijfsverhoudingen, het opbouwen van een bedrijfsinterne onderhandelingsmacht, en bedrijfsinterne werknemersbelangen relateren aan bedrijfs- en maatschappijvormende ideeën en voorstellen.

In deel II worden enige praktijkgevallen („case-studies”) gepresenteerd. Leijnse gaat nader in op vormen van arbeidensactie zoals bedrijfsbezetting. Vermeulen geeft een analyse van de bezetting van Philips-Usfa, Van Dongen relateert participatie-opvattingen aan werkoverleg, bedrijvenwerk en vertegenwoordigend overleg. Van Vliet behandelt bedrijvenwerk als een vorm van belangenbehartiging, terwijl Uttien enkele „spannende” ontwikkelingen signaleert bij de Hoogovens.

Deel III bevat een tweetal stellingen, te weten van Haveman en Laterveer, terwijl in de slotbeschouwing Ter Hoeven een zorgelijk beeld schetst van de herleefde strijd om het arbeidsbestel.

Voordeel van een publikatie als deze is, dat zij een indringend en gevarieerd inzicht geeft in feitelijke en gewenste ontwikkelingen op het terrein van de „industrial relations”, in dit geval toegespitst op het bedrijvenwerk. Nadeel is echter dat feitelijke constatering en normatieve uitspraken vaak slechts met moeite uit elkaar te houden zijn. Bovendien vindt er op die manier weinig (theoretische) integratie van ideeën plaats, zoals bijvoorbeeld Kenneth F. Walker zich dat voorstelt: „to be useful in practice, industrial relations theory must meet at least three tests: (a) it must not be banal; (b) it must go further than merely codifying practice; (c) it must cope with the multifaceted character of industrial relations” (*British Journal of Industrial Relations*, Vol. XV, nr. 3, 1977, blz. 307 e.v.).

H. J. van de Braak

Drs. M. van Overeem (red.): Haagse vingers. De veranderende relatie overheid-onderneming. Stichting Maatschappij en Onderneming, Scheveningen, 1977, 96 blz., f. 12.

In juni 1976 werd aan de Technische Hogeschool Twente een „Integratie-

week Bedrijfskunde” belegd. Dit boekje behelst de negen tijdens deze week gehouden inleidingen, t.w.: 1. Prof. Drs. H. W. Lambers: Een historische schets; 2. Jhr. Mr. F. O. J. Sickinghe: Ondernemen nu; 3. Prof. Drs. H. ter Heide: Omgeving en indicatieve planning; 4. Ir. N. R. A. Kregel: Economisch structuurbeleid en concurrentie; 5. R. Wijkstra: De werkwijze van de NEHEM; 6. Drs. Ph. Leenman: Halverwege overheid en onderneming: de positie van de PTT; 7. Prof. Dr. A. Heertje: Het standpunt van een sociaal-economisch wetenschapper; 8. J. Verkevisser: Het standpunt van een werknemersvertegenwoordiger; 9. R. F. van Heusden: Het standpunt van een werkgever.

ESB

Mededelingen

Cursus Teaching of statistics

Het Institute of Mathematics and its Applications (IMA) organiseert een cursusdag over „The teaching of statistics in schools”.

Plaats: London School of Pharmacy. Datum: 30 september 1978. Inlichtingen: IMA, Maitland House, Warrior Square, Southend-on-sea, Essex SS1 2 JY.

Cursus vervoerswezen

In september 1978 start wederom de cursus vervoerswezen van het Nederlands Vervoerswetenschappelijk Instituut (NVI) te Rijswijk. De cursus is bestemd voor leidinggevende functionarissen in vervoer- en expeditiebedrijven, reisbureaus, expeditieafdelingen van grote ondernemingen en voorts voor functionarissen van overheidsdiensten, werkgevers- en werknemersorganisaties. De duur van deze (schriftelijke) cursus is twee jaar.

Brochures en aanmeldingsformulieren kunnen worden aangevraagd bij het NVI, Treubstraat 35, 2288 EH Rijswijk. tel.: (070) 99 95 90.

Lezing NVA

De Nederlandse vereniging voor het onderzoek van arbeidsverhoudingen (NVA) organiseert op donderdag 15 juni a.s. om 15.00 uur in het Jaarbeursgebouw te Utrecht een lezing, waarbij Prof. Dr. J. J. van Dijk, hoogleraar aan de Economische Hogeschool te Tilburg zal spreken over „Personeelsbeleid, sociaal beleid en de vermaatschappelijking van de onderneming”.

Inlichtingen: secretariaat NVA, Vrijburgstraat 22, Voorburg, tel. (070) 87 25 75.

th e

Bij de vakgroep Organisatiekunde van de AFDELING DER BEDRIJFSKUNDE is plaats voor een

wetenschappelijk (hoofd)ambtenaar

in tijdelijke dienst voor maximaal twee jaren.

Gedacht wordt aan een ingenieur of econoom met enige praktische ervaring op het gebied van de toegepaste Organisatiekunde.

Een S.I.O.O.-opleiding strekt tot aanbeveling.

Betrokkene zal voornamelijk worden belast met onderwijstaken in de latere fase van de studie voor Bedrijfskundig Ingenieur, zoals medewerking bij de begeleiding van afstudeerprojecten en medewerking aan (keuze)colleges.

Daarnaast is er tijd voor eigen studie en onderzoek.

Inschaling vindt plaats in het wetenschappelijk ambtenarenrangstelsel.

Nadere informatie omtrent deze functie wordt verstrekt door:

prof. dr. H. Feitsma, en ir. F. A. Mulder, telefoon 040-472872.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van nummer V 3452 te richten aan het Hoofd van de Dienst Personele Zaken van de Technische Hogeschool Eindhoven, Postbus 513, Eindhoven.

UNIVERSITEIT VAN SURINAME FACULTEIT DER SOCIAAL-ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN

De Universiteit van Suriname roept gegadigden op voor de functie van

GEWOON DOCENT

(volledige betrekking) aan de Faculteit der Sociaal-Economische Wetenschappen in de volgende specialisaties van de sociologie.

A. Ontwikkelingssociologie

en

B. Sociologie-Theorie

Tot de taken van elke docent behoren:

- verzorgen der colleges en practica op het terrein van zijn specialisatie;
- in samenwerking met anderen evalueren, bijstellen en verder ontwikkelen van het onderwijsprogramma;
- begeleiden der studenten;
- medewerken aan de voorbereiding en uitvoering van het onderzoekprogramma van de Faculteit (hetwelk zoveel mogelijk gericht zal zijn op de directe behoeften van Suriname);
- verrichten van organisatorische werkzaamheden op onderwijs- en onderzoeksterrein;
- het zitting nemen in commissies;
- andere bestuur- en beheerstaken;

De genoemde docenten zullen aanvankelijk veel tijd moeten besteden aan de uitbouw van het studieprogramma in hun discipline.

Van de docenten wordt verwacht dat:

- zij een volledige sociologie opleiding hebben voltooid aan een erkende Universiteit (doctoraal M.A. of gelijkwaardig niveau);
- zij ervaring hebben op het gebied van onderwijs en onderzoek.

Tot aanbeveling strekken de doctorstitel behaald aan een erkende Universiteit. Geïnteresseerden kunnen zich om nadere inlichtingen wenden tot het Bestuur van de Sociaal-Economische Faculteit, tel. 97304, Paramaribo.

Geboden wordt een aantrekkelijke werkkring. Het salaris bedraagt voorlopig Sf. 1648,— per maand, er is echter een nieuwe salaris- en rechtspositieregeling in de maak, welke zal worden gekoppeld aan een nieuw in te voeren Univer-sitair rangstelsel.

Sollicitaties met inbegrip van een uitvoerig curriculum vitae, copieën der relevante diploma's en getuigschriften, een recente pasfoto, de personalia van de kandidaat en zijn gezin, drie referenties, een overzicht der wetenschappelijke publicaties en een opgave van het tijdstip waarop men de betrekking zou kunnen aanvaarden, gelieve men vóór 30 juni 1978 te richten tot het College van Curatoren van de Universiteit van Suriname, Kleine Waterstraat 8, Paramaribo.

**OPPERBANKIER en
WETENSCHAPSMAN
WILLEM CORNELIS MEES
1813-1884**

Door dr H.J.M. van de Laar

zojuist verschenen

Dit boek is gewijd aan Willem Cornelis Mees, in leven lange jaren secretaris en president van de Nederlandse Bank en auteur van een aantal boeken en artikelen, die behoren tot de belangrijkste, wat de economische literatuur ons land in het betrokken tijdvak te bieden heeft.

1978. xii, 476 blz. Geb. fl 67,50
ISBN 90 247 2090 7

**Een belangwekkend boek, niet alleen voor het bank-
en kredietwezen maar ook voor economen en
historici.**

verkrijgbaar via de boekhandel

martinus nijhoff b.v.
postbus 566
den haag
telefoon 070 -46 94 60

STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT TER OTTERDAM

De Afdeling Bedrijfs- Economisch Onderzoek van het Instituut houdt zich bezig met onderzoeken voor en adviezen aan bedrijfstakingen en ondernemingen, zoals sectorstudies, evaluatie van investeringsobjecten, kostprijs- en financieringsanalyses, marktonderzoek, vestigingsproblemen en andere onderzoeken met bedrijfseconomische aspecten.

Op deze afdeling is plaats voor een

ECONOOM

die aan een Economische Faculteit in de **bedrijfs-economische richting** afgestudeerd dient te zijn.

Van sollicitanten worden enige onderzoekervaring, praktische instelling, redactionele vaardigheid en goede contactuele eigenschappen gevraagd.

Inlichtingen omtrent deze functie kunnen worden ingewonnen bij Drs. B. K. Tjioe (tel. 010 - 14 55 11, toestel 3710).

Schriftelijke sollicitaties dienen te worden gericht aan Drs. P. J. Montagne, algemeen secretaris van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut, Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam.